

Spinoza!

JULI 2025 • JAARGANG 27

Nieuw
examen­thema
havo:

**Mens,
dier en
natuur**

Spinoza! is het blad van de Vereniging filosofiedocenten in het voortgezet onderwijs (VFVO); dit blad komt twee keer per jaar in gedrukte vorm uit; lees de digitale versie en raadpleeg eerdere edities op www.vfvo.nl. Alle leden van de VFVO krijgen het blad thuisgestuurd. Reacties op dit nummer, artikel- en, ideeën en opmerkingen graag mailen naar spinoza@vfvo.nl

De auteurs

Rick Berends is docent filosofie aan de Johan de Witt Scholengroep in Den Haag. Samen met Laurens van der Goot schreef hij *Aarde aan de mens*, een tekst- en opgavenboek bij het nieuwe examen-thema havo dat binnenkort verschijnt bij uitgeverij Lambo.

Floris van der Berg is docent aan de Universiteit Utrecht en de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie. Hij schreef meerdere boeken over dierethiek en milieufilosofie, waaronder *De vrolijke veganist*, *Beter weten* en *Groen Liberalisme*.

Marloes Boere studeerde future planet studies en filosofie in Amsterdam. Zij ontwikkelt trainingen en opleidingen op het gebied van (dier) ethiek, milieueducatie en politieke debatvaardigheden. Samen met Dyane Til schreef zij *Dier, natuur en mens*.

Erno Eskens is filosoof en politicoloog. Hij publiceerde onlangs *Zoölogisch manifest; rechten voor alles wat leeft* (ISVW uitgevers, 2025). Eerder verschenen *Democratie voor dieren* (2009) en *Een beestachtige geschiedenis van de filosofie* (2015).

Laurens van der Goot is docent Duits en filosofie aan het Eligant Lyceum in Zutphen. Samen met Rick Berends schreef hij het examenboek *Aarde aan de mens*. Hij publiceerde 2024 in *Filosofie-Tijdschrift* over serendipiteit, dit jaar over burgerlijke ongehoorzaamheid.

Niels Hexspoor is docent filosofie aan het Alasca in Amsterdam. Samen met Michiel Poorthuis verzorgde hij de Nederlandse vertaling van Graham Harman's *Objectgeoriënteerde ontologie*. Onlangs ontving hij van NWO een lerarenbeurs om aan de Erasmus Universiteit onderzoek te

doen naar hoe leerlingen kunnen leren omgaan met waardenconflicten die ontstaan door de klimaatcrisis.

Victor van Luyk is docent filosofie aan het Stedelijk Gymnasium Leiden. In het verleden was hij rondleider in Rijksmuseum Boerhaave.

Djamila Nobach is docent filosofie aan het Bertrand Russel College in Krommenie en de SvPO in Hoorn. Als docentlid maakte zij deel uit van de syllabuscommissie die de nieuwe havo-syllabus *Mens, dier en natuur* samenstelde.

Olle Spoelstra is docent filosofie aan het Cordarius College in Amersfoort en het Nova College in Hoofddorp. Hij maakte deel uit van de syllabuscommissie voor de syllabus *Mens, dier en natuur* en maakte samen met Floor Rombout een werkboek bij *Dier, natuur en mens*.

Humber van Straalen werkt aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en verzorgt cursussen in filosofie bij de Vrije Academie. Hij werkt aan de vertaling van Christine Korsgaard's *Fellow Creatures* voor de dierenrechtenbibliotheek.

Dyane Til is docent filosofie aan de Helen Parkhurst Daltonschool in Almere. Bij uitgeverij Boom verscheen *Dier, natuur en mens*, een tekstboek bij het nieuwe havo-thema dat zij samen met Marloes Boere schreef.

Sebastien Valkenberg is filosoof en schrijft columns voor onder andere *Het Financieele Dagblad*, *EW* en *De Telegraaf*. In 2024 verscheen van hem *In het voetspoor van de vooruitgang*, waarin hij beschrijft hoe technologische innovaties mensen, dieren en de natuur kunnen helpen.

COLOFON • Hoofredactie Olle Spoelstra en Yoram Stein Redactie Olle Spoelstra, Stephan de Groot, Jesje De Schepper Vormgeving Roel Siebrand Coverfoto Roel Siebrand Drukwerk Torenruk

Inhoud

4 INTRODUCTIE

Olle Spoelstra: Het nieuwe havo-examen-thema zit vol uitdagingen en mogelijkheden

5 INTERVIEW

Olle Spoelstra: Lowieke Vermeulen blikt terug op het schrijven van 'haar' syllabus

8

Dyane Til: *Dier, natuur en mens* toegelicht aan de hand van vijf spanningsvelden

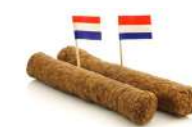
12

Rick Berends & Laurens van der Goot: Aanspreken-de casussen in *Aarde aan de mens* brengen de examenstof tot leven

15 COLUMN

Rick Berends: Van frikan-dellenfan naar fulltime vegetariër

16 BOEKEN

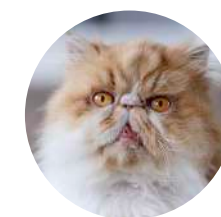
Humber van Straalen: Huiswerk dierethiek! Vijf boeken die je helpen boven de stof te staan

22

Erno Eskens: Zonder representatie van dieren lossen we milieuproblemen niet op

26

Floris van den Berg & Sebastien Valkenberg: Bieden wetenschappelijke inzichten reden tot hoop of wanhoop? Een briefwisseling tussen twee vrienden

38

Djamila Nobach: Waarom Robin Wall Kimmerer een plek verdient in jouw lessen milieufilosofie

41

Marloes Boere: Handvatten bij het lesgeven over dierethiek aan een klas vol vleeseters

46 RUBRIEK

Beste Baruch: Is lidmaatschap van de Partij voor de Dieren verplicht als je filosofie wil geven op de havo?

48

Niels Hexspoor: Hoe helpen we leerlingen omgaan met klimaatverandering?

51

Victor van Luyk: Op naar Leiden! Rijksmuseum Boerhaave heeft een onderwijsprogramma ontwikkeld voor vwo-examenklassen.

Tobias Servaas

In de meivakantie verschenen er op sociale en andere media berichten over de vermissing van een Nederlander in de bergen in Italië. Dit blijkt te gaan om onze collega, filoso-fielaar Tobias Servaas. Op maandag 28 april ging hij een wandeltocht maken en zou tegen de avond weer terug zijn. Dat gebeurde niet. Na intense zoektochten met drones, helikopters, professionele en vrijwillige inzet, is tot op heden nog niets van Tobias vernomen. Op zijn school wordt hij in gedachten gehouden als een leraar met passie voor zelfonderzoek, natuur en heterogeniteit. Onze gedachten gaan uit naar zijn familie, dierbaren en collega's.

Dag democratie! Hallo dierethiek en milieufilosofie!

door Olle Spoelstra

Zoals Batman niets was geweest zonder de Joker, zo dankten mijn lessen over democratie hun succes aan de dagelijkse verschrikkingen in de politiek. In 2021 zorgde Pepijn van Houwelingen voor een vruchtbare les over Schumpeter en het belang van tolerante politici door de dag ervoor zijn D66-collega te bedreigen met tribunalen. Niet veel later leidde Elon Musks overname van Twitter tot een explosie van racistische en homofobe uitingen. Weerzinwekkend natuurlijk. Maar ik kreeg wel een inhoudelijk klassengesprek over de rol van vrijheid van meningsuiting op een presenteerblaadje aangereikt. Ook dit jaar had ik de politieke ellende aan mijn zijde. Onlangs steunde de Tweede Kamer een motie van Bente Becker om gegevens bij te houden over de normen en waarden van Nederlanders met een migratieachtergrond. Een flink deel van mijn leerlingen voelde zich weggezet als tweedegradsburger. "Democratie: vrijheid, gelijkheid, voor wie?" vroegen zij zich verontwaardigd af. Niet ik, maar de actualiteit bracht de eindtermen de afgelopen vier jaar tot leven.

Ik vrees dat ik makkelijk nog eens vier jaar dankbaar gebruik had kunnen maken van de drama's in de Tweede Kamer en het Witte Huis om betekenisvol onderwijs te geven. Toch kijk ik uit naar het nieuwe thema Mens, dier en natuur. Al is het maar om samen met mijn klas de meest waanzinnige en aandoenlijke dieren filmpjes te kijken, op zoek naar de verschillen tussen mens en dier. Bovendien hoef ik niet te vrezen dat het nieuws mij met het nieuwe thema in de steek zal laten. Met enige regelmaat lees ik artikelen over bergen en rivieren die de status van rechtspersoon krijgen of over onderzoeken

die aantonen dat de belevingswereld van dieren veel complexer is dan wij altijd dachten. Ook op verontrustender nieuws verwacht ik weer te kunnen rekenen. Het ziet er niet naar uit dat we binnen vier jaar de door onszelf gestelde klimaatdoelen gaan halen, of dat binnen die tijd varkens de stallen worden uitgehaald om ze op te nemen in de morele cirkel.

Toch vind ik het ook spannend om met het nieuwe thema aan de slag te gaan. Een deel van die varkens wordt immers gehouden door ouders van mijn leerlingen. Ben ik wel in staat om mijn klas kritisch na laten denken of die dieren daar juist behandeld worden? Gaat het mij lukken om een filosofisch gesprek teweeg te brengen tussen de veganisten en de boerendochters in mijn klas? Ik put hoop uit deze Spinoza!. Marloes Boere, veganist én boerendochter, geeft adviezen hoe ik frictie in de klas kan voorkomen. Floris van den Berg en Sebastian Valkenberg tonen in hun briefwisseling over ecomodernisme de schoonheid van een respectvol filosofisch gesprek. En de auteurs van beide tekstboeken laten zien hoeveel manieren er zijn om mijn lessen aantrekkelijk te maken. Bovendien vult mijn hoofd zich met waanzinnige lesideeën bij het lezen van de boekentips van Humber van Straalen en de verdiepende teksten van Erno Eskens en Djamila Nobach over het opnemen van dieren in onze democratie en de milieufilosofie van Robin Wall Kimmerer. Mocht ik desondanks vastlopen, dan reken ik op voormalig Spinoza!-redacteur Niels Hexspoor. Hij is begonnen met een promotieonderzoek naar waardenconflicten bij leerlingen en ontwikkelt daarbij een lessenserie die hen aanzet om actie te ondernemen.

Over Kant, katten en kalfjes

Lowieke Vermeulen over de nieuwe syllabus

Het nieuwe examenthema voor havo heeft niet één, maar twee tekstboeken. Toch zijn het niet deze boeken, maar is het de syllabus die beschrijft wat er van onze examenleerlingen verwacht wordt. Deze nieuwe syllabus, *Mens, dier en natuur*, werd geschreven door Lowieke Vermeulen.

door Olle Spoelstra

Vertel eens, hoe word je auteur van een examensyllabus?
Daarvoor moeten we een paar jaar terug. Eind 2021 vroegen Bernice Bovenkerk en Marc Davidson mij om plaats te nemen in de syllabuscommissie. De VFVO had besloten dat dierethiek en milieufilosofie het nieuwe examenthema zou worden en hen vervolgens gevraagd de syllabus te schrijven. Zij hadden daar allebei geen tijd voor. Bernice is mijn promotor en vroeg of het iets voor mij zou zijn. Ik was direct enthousiast, maar had tegelijkertijd nog niet helemaal door wat er precies van mij verwacht werd. Hoeveel tijd zou het me gaan kosten? Welk rol zou het spelen? Wat zou het opleveren voor mijzelf?

Hoe kijk je hier inmiddels op terug?

Het schrijven van de syllabus is een proces geweest van ongeveer drie jaar. Bij de eerste bijeenkomst van de syllabuscommissie lag de opdracht nog erg open. Later werd deze concreter. Aan mij was de taak om de belangrijkste discussies in de dierethiek en milieufilosofie weer te geven. De bulk van het schrijfwerk heeft een paar maanden gekost. Het maken van zo'n overzicht bleek voor mijzelf ontzettend nuttig. Ik ben bezig met een promotieonderzoek dat gericht is op invasieve exoten en natuurbehoud. De literatuur die ik daarvoor gebruik is erg specifiek. De ideeën van denkers als Singer, Regan en Taylor vormen dan echt de basiskennis die ik als onderzoeker hoor te hebben. Het schrijven van de syllabus gaf me de luxe om opnieuw die literatuur in te duiken en die kennis aan te scherpen.

Wat houdt je onderzoek naar invasieve exoten in?

Ik doe onderzoek naar de houding tegenover invasieve exoten. De laatste tijd ben ik vooral bezig met de rol van katten. In Australië zijn katten een echte invasieve exoot. Van oorsprong loopt alleen de dingo daar rond. Van oorsprong komen daar bijna geen predatoren voor. Inheemse dieren heb-

ben daardoor vaak niet eens een vluchtreactie op het moment dat een kat op ze afkomt. Toen ik net met mijn promotietraject begon, kwam ook de discussie over de schade die katten in Nederland aanrichten op gang in het publieke debat. Enerzijds is de situatie in Nederland zo anders dan in Australië, maar tegelijkertijd is er ook zoveel overlap. In mijn onderzoek houd ik me zowel met die specifieke discussie over katten bezig, als met de meer algemene vraag hoe we om moeten gaan met dieren die een probleem vormen voor andere dieren en de rol van biodiversiteit en natuur daarin.

Lowieke Vermeulen

Wat zie jij als onderzoeker als je de discussie over katten in Nederland?

Wat mij opvalt, is dat het zogenoemde ‘katten-probleem’ in Nederland veel complexer is dan het op het eerste gezicht lijkt. Jaarlijks doden katten miljoenen vogels en kleine zoogdieren. Tegelijkertijd zijn katten in Nederland geliefde huisdieren en worden ze ook in grote mate als medebewoners van onze leefomgeving beschouwd. Wie er iets over zegt, raakt al snel een gevoelige snaar. Juist omdat er zoveel spanningen en uiteenlopende visies zijn, besloot ik met een ecologe met allerlei verschillende mensen te praten: ecologen, kattengedragdeskundigen, jagers, dierenrechtenorganisaties en beleidsmakers. Het debat wordt vaak gepresenteerd als een strijd tussen ‘de vogelaar’ en ‘de kattenmens’, maar in werkelijkheid zie je vooral veel nuance. Mensen maken zorgvuldige afwegingen, en delen vaak meer waarden dan ze denken. Zorg om de staat van de natuur in Nederland bijvoorbeeld. Wat dit duidelijk maakt, is dat er veel meer nuance zit in het debat dan je op sociale media of in opiniestukken vaak terugziet.

Die spanning lijkt ook te zitten in thema’s in de syllabus. Is het inherent aan discussies in de dierethiek en milieu-filosofie?

In de syllabuscommissie is dit telkens onderwerp van discussie geweest. We hebben geprobeerd de onderwerpen niet te moralistisch in te steken. Tegelijkertijd worden

dierethiek en milieu-filosofie al snel moralistisch. Het stellen van de vraag hoe we om zouden moeten gaan met dieren en natuur, betekent dat je ook bevraagt of de manier waarop we dat nu doen de juiste is. Dat kan al gauw heel sturend voelen en daarom weerstand opleveren.

Ik denk dat een syllabus over dierethiek en milieu-filosofie enigszins moralistisch zal moeten zijn, wil deze interessant te zijn. Neem de discussies over onze omgang met dieren bijvoorbeeld. Deze komt aan bod in kwestie 2. In onze maatschappij leer je dat

bepaalde dieren er zijn om opgegeten te worden. Deze ideeën sluiten in grote lijn aan bij het antropocentrische denken van Kant. De kwestie begint met een weergave van deze positie. Maar het wordt pas interessant als we dit alledaagse denken ook uitdagen. In het vervolg van de kwestie gebeurt dit door verschillende posities te bespreken die reflecteren op het idee dat dieren geen intrinsieke waarde hebben en dat bekritisieren. We hadden ook kunnen kiezen voor een andere insteek met minder kritiek. Dat was misschien minder moraliserend geweest, maar had ook het denken minder uitgedaagd.

Het uitdagende én het leuke bij deze discussies zit erin om leerlingen te laten twijfelen of de intuïtie die zij voor waar aannemen, voortkomt uit culturele invloed of opvoeding. We nemen allerlei opvattingen en argumenten over uit onze sociale omgeving. Dat is niet erg, dat heeft iedereen. Maar als je dat gaat opmerken en bevragen, kan je dat ook toepassen op andere vlakken. De houding die daarbij komt kijken, is er een die ook nodig is als je filosofisch wilt nadenken over andere thema’s. De posities in de syllabus bieden houvast om die houding aan te leren bij alle leerlingen. De vleeseters kunnen hun houding tegenover dieren kritisch bevragen, maar ook de vegetariërs in je

klas kunnen onderzoeken waarom zij wel melk drinken, en veganisten waarom zij anders omgaan met insecten dan met kalfjes. Uit eindelijk is iedereen wel ergens hypocriet. Het doel is niet om dat proberen uit te bannen, maar het herkennen van die hypocrisie bij

Iedereen vindt het leuk om na te denken over de intelligentie van dieren

jezelf, op een niet-veroordelende manier, zorgt ervoor dat je meer open staat om je eigen opvattingen te bevragen en inconsequenties in je eigen denken te herkennen.

Je geeft zelf ook onderwijs. Hoe ga jij om met de spanning die het bespreken van deze onderwerpen met zich meebrengt?

In Wageningen geef ik filosofie aan niet-filosofen, bijvoorbeeld biologen. De studenten daar zijn een bijzondere mix. Sommigen komen van het platteland en hebben een achtergrond in de veehouderij, anderen zijn zelf vegetarisch of veganistisch opgevoed en volgen de opleiding vanuit een hart voor dieren en milieu. Aan de ene kant praat ik dus tegen mensen die makkelijk meekomen, terwijl een ander deel juist vindt dat de manier waarop we nu omgaan met dieren de juiste is. De kunst is dan om niet een moralistisch verhaal op te hangen, maar om te benadrukken waarom de vraagstukken zo interessant zijn.

Iedereen vindt het leuk om na te denken over de intelligentie van dieren en houdt ervan om te praten over hoe sociaal ze zijn, of hoe ze emotionele banden kunnen aangaan. Ik laat zien dat dieren allerlei dingen doen die wij niet zouden verwachten en die enorm leuk en verassend zijn. Dat blijft echt hangen en laat tegelijkertijd zien waarom de vraag naar het verschil tussen mensen en dieren zo interessant is. Dat hoeft je niet per se te koppelen aan de vraag of je ze wel of niet mag opeten.

Tijdens het schrijven van de syllabus zijn er heel wat posities gesneuveld. Wat zijn de grootste darlings die je in het proces hebt moeten opgeven?

In ieder geval die van Donaldson en Kymlicka. Waar andere filosofen beginnen met een uitleg dat er geen verschil is tussen mensen en dieren, is dat bij Donaldson en Kymlicka het vertrekpunt vanuit waar zij een politiek model bouwen. Dat maakt hun theorie uniek: ze verleggen het debat van individuele morele afwegingen naar collectieve verantwoordelijkheden, zoals burgerschap en inclusie. Dieren zijn in hun model niet alleen wezens met belangen, maar ook leden van onze samenleving. Dat perspectief opent heel andere vragen dan veel andere theorieën in de dierethiek, die vaak blijven steken in individuele morele afwegingen. Voor leerlingen is dat misschien een grote denksprong, maar het biedt juist ook een prikkelende manier om over dieren na te denken als actieve leden van onze samenleving, niet alleen als objecten van zorg. Ik ben blij dat er in het lesboek *Dier, natuur en mens* toch een hoofdstuk aan hen wordt gewijd.

In een eerdere versie zat ook nog een hele kwes-

tie over natuurbehoud, die ikzelf heel interessant vond. Daarin kwamen denkers voorbij zoals Katz en Elliot, die het nut van natuurbehoud bevragen. Zulke vragen, zoals ‘heeft het wel zin om natuur te restaureren, of ben je dan nepnatuur aan het maken?’ liggen dicht bij mijn onderzoeksonderwerp. Mijn brein gaat daar direct op aan. Jammer dat dat is gesneuveld, maar de syllabus werd ook wel echt te groot. Gelukkig geldt ook voor vragen als die naar het bestaan van ongerepte natuur, dat zij nog een plek hebben gekregen in het lesboek.

Je geeft zelf geen les in het vo, maar bent wel docent aan de Universiteit Wageningen. Wat zijn de vraagstukken in de syllabus die je het liefst met je studenten bespreekt?

Ik vind de onderwerpen in kwestie 3, over de waarde van natuur, erg leuk om te behandelen. Het belang van het bevragen van aangeleerde ideeën komt ook hierbij terug. Veel van ons leren toch dat natuurlijkheid iets goeds is. Maar de vraag waarom dat zo is, is heel moeilijk te beantwoorden is. Bij de nascholingsdagdag van het ICLON heb ik een workshop gegeven en daarbij een reeks foto’s gebruikt. Aan de ene kant een foto van bergen en bomen in een *national park*. Aan de andere kant een foto van een bloempje dat tussen de stoeptegels groeit. Aan de hand hiervan kan je allerlei vragen bespreken. Wat is nu wel en niet natuur? Maakt dat eigenlijk uit? En waarom vinden

we natuurlijkheid eigenlijk zo belangrijk? Bovendien is het helemaal niet zo dat we al het natuurlijke echt goed vinden. Een klassieke voorbeeld hierbij is de geneeskunde. Kanker en virussen noemen we natuurlijk, maar zien we ze als iets slechts. Veel medicijnen hiertegen zijn juist niet-natuurlijk en vinden goed. Met de opvattingen van Vogel in kwestie 3 kunnen we de vraag stellen of ons beeld van de natuur niet veel te geromantiseerd is.

Het moet vreemd zijn. Een jaar geleden rondde je de syllabus af en zat voor jou de klus erop. Voor docenten en leerlingen begint het nu pas. Vier jaar lang gaan zij aan de slag met wat jij hebt opgeschreven.

Ik vindt dat echt heel leuk! Dierethiek en milieu-filosofie zijn onderwerpen die ik tijdens mijn middelbare school en mijn bachelor echt gemist heb. In Nederland zijn er geen opleidingen die hier specifiek op gericht zijn. Pas tijdens mijn master, toen ik het actief opzocht, ben ik ermee in aanraking gekomen. Ik had het heel leuk gevonden als het al eerder was aangeboden. Ik hoop dat dit examen-thema leerlingen motiveert om er ook na hun diploma, tijdens hun studie of later hun werk, mee aan de slag te gaan.

Filosofie dichtbij: Dier, natuur en mens in de klas

Uitgangspunten en spanningsvelden bij het schrijven
van een toegankelijk en relevant lesboek

Ieder nieuw examenonderwerp roept didactische vragen op. Hoe introduceer ik het, waarop leg ik de nadruk, en hoe ga ik om met mogelijke controverse? Deze vragen zijn vertrouwd; dagelijks zijn we bezig complexe ideeën te vertalen naar de leefwereld van leerlingen. Toch roepen sommige aspecten van het nieuwe havo-thema deze vragen nog scherper op.

door Dyane Til

Bij het schrijven van *Dier, Natuur en Mens* hebben we ons bewogen binnen verschillende spanningsvelden. Sommige daarvan spelen bij elk examenonderwerp – zoals de balans tussen volledigheid en toegankelijkheid. Andere zijn specifiek van aard, zoals de spanning tussen moraliseren en moreel relativisme. In dit artikel deel ik onze uitgangspunten en keuzes die we tijdens het schrijfp proces hebben gemaakt. Ik benoem onze

beweging binnen verschillende spanningsvelden. Dan zijn er spanningen die een lesboek niet op kan lossen, waarvan we denken dat ze waardevol zijn om in de klas juist aan te gaan. Het is mijn wens dat dit artikel aanleiding biedt tot verdere uitwisseling en onderzoek binnen onze vakgemeenschap, hoe we dit onderwerp kunnen en willen onderwijzen. Ik zal onze insteek structuren aan de hand van de vijf centrale filosofische kwesties in het boek.

Kwestie 1: Spanning tussen wetenschap en persoonlijke opvattingen

Een eerste spanningsveld betreft de verhouding tussen wetenschappelijke inzichten en persoonlijke of religieuze overtuigingen van leerlingen. Binnen de biologie geldt als wetenschappelijk feit dat mensen dieren zijn, en is de evolutietheorie onomstreden. Toch staan veel leerlingen hier niet vanzelfsprekend achter. Sommige religieuze leerlingen hangen het creationisme aan en verwerpen (gedeeltelijk) de evolutietheorie. Anderen zien mensen intuïtief als wezenlijk verschillend van dieren, los van religieuze overtuiging.

We hebben ervoor gekozen om het menselijk exceptionalisme historisch en filosofisch te contextualiseren. Zo bevat het hoofdstuk over Aristoteles een kader over animisme: een wereldbeeld waarin de mens zichzelf ziet als een wezen te midden van andere wezens, zonder scherpe grens tussen mens en dier. Hiermee maken we zichtbaar dat het exceptionalisme niet vanzelfsprekend is, maar historisch en cultureel gegroeid.

Leeftijd van het menselijk exceptionalisme in verhouding tot het bestaan van de mens, p.20 *Dier, Natuur en Mens*

Omdat het thema religieuze overtuigingen kan raken, hebben we een aanvullend hoofdstuk opgenomen: Menselijk exceptionalisme en religie. Dit hoofdstuk is geen examenstof en zelfs eerder theologisch dan filosofisch van aard. Toch vonden we het belangrijk omdat menselijk exceptionalisme regelmatig vanuit een religieuze visie wordt onderbouwd: 'God heeft de mens gemaakt als kroon op de schepping', 'als heerser over de aarde', of 'naar zijn evenbeeld'.

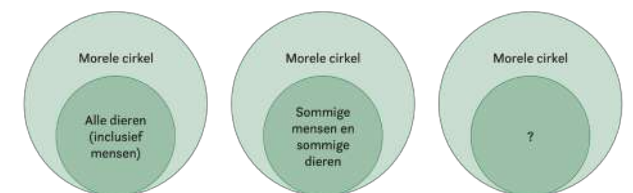
Wij laten zien dat menselijk exceptionalisme vooral voorkomt binnen de abrahamitische religies, en minder bij bijvoorbeeld het hindoeïsme en boeddhisme. Tegelijk geven we voorbeelden van religieuze denkers binnen het christendom en de islam die juist pleiten voor gelijkwaardigheid van al het leven. Zo willen we ruimte bieden aan

religieuze leerlingen om zich tot het onderwerp te verhouden, zonder hun overtuigingen te hoeven ontkennen of verdedigen. Het doel is om te laten zien dat morele reflectie mogelijk is binnen uiteenlopende levensbeschouwelijke kaders.

Kwestie 2: De spanning tussen waardes opleggen, een moreel appel en pedagogische ruimte

Zodra het gaat over de manier waarop we omgaan met andere dieren, en in het bijzonder over vleesconsumptie, raakt de theorie direct aan de praktijk. Kwestie 2 maakt daarmee een morele spanning voelbaar: hoe verhouden filosofische inzichten zich tot wat mensen in hun dagelijks leven doen? Binnen de hedendaagse dierethiek is er nauwelijks een serieuze filosofische positie te vinden die vleesconsumptie uit de bio-industrie als moreel verdedigbaar beschouwt.

Om die reden is ervoor gekozen geen moderne positie op te nemen die vleesconsumptie verdedigt. In plaats daarvan worden meerdere visies

besproken die pleiten voor ten minste vegetarisme. Deze keuze kan botsen met de realiteit van alledag, waarin vlees eten de norm is – ook onder leerlingen en docenten. Het onderwerp kan dan al snel gevoelig liggen en defensieve reacties oproepen, juist omdat het als een moreel appel kan worden ervaren. Dat is begrijpelijk.

We geloven dat juist hierin een belangrijke pedagogische opgave ligt. De confrontatie met deze spanning biedt ruimte voor moreel betekenisvol onderwijs. Als filosofiedocent kun je de argumentatie van de dierethici zo overtuigend mogelijk presenteren. Dit heeft niet tot doel leerlingen tot een keuze te dwingen, maar hen handvatten te bieden hun eigen overtuigingen kritisch te onderzoeken. Ons uitgangspunt is dat waardes niet opgelegd kunnen worden. Tegelijk geloven we dat het aanbieden van nieuwe perspectieven juist de morele autonomie van leerlingen vergroot. Door leerlingen kennis te laten maken met de feitelijke realiteit van de bio-industrie, en met filosofische argumenten over

Dit hoofdstuk is geen examenstof en zelfs eerder theologisch dan filosofisch van aard

dierenleed, geef je hen ruimte om een weloverwogen moreel oordeel te vormen. Of dit leidt tot verandering in gedrag of overtuiging, is aan henzelf.

Het waterrijke natuurgebied de Weerribben met zeldzame diersoorten als de otter en de grote vuurvlied.

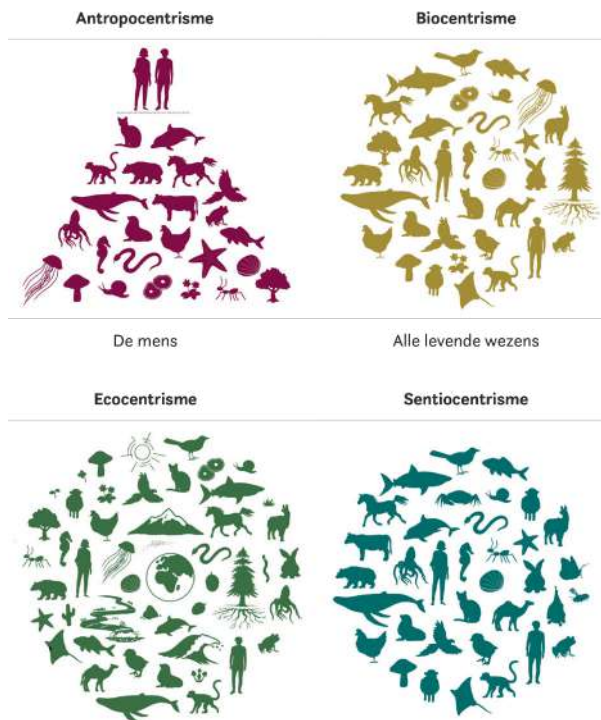
Kwestie 3: De spanning tussen volledigheid en toegankelijkheid

Met deze kwestie begint het tweede thema: milieu-filosofie. Hierin onderzoeken we of de morele cirkel verder getrokken kan worden naar planten, ecosyste-men en zelfs de aarde als geheel. Waar dieren nog relatief concreet en invoelbaar zijn is 'de natuur' veel abstracter. We hebben daarom extra aandacht besteed aan het concreet maken van de theorie door veel voorbeelden van natuur en natuurgebieden op te nemen, waaronder Nederlandse.

Een tweede uitdaging in deze kwestie is de veelheid aan waardesystemen die besproken worden: van antropocentrische en instrumentele waarden tot ecocentrische en intrinsieke waarde-opvattingen. Om deze abstracte posities toegankelijk te maken, hebben we ze grafisch geordend en in schema's gepresenteerd. Zo willen we leerlingen helpen grip te krijgen op de onderliggende logica van elk systeem zonder dat ze verdrinken in theoretische nuance.

Bij het schrijven van dit boek moesten we ons steeds bewegen op het spanningsveld tussen posities zo kort en simpel mogelijk presenteren, en tegelijkertijd recht doen aan het argument en de filosoof. Sommige vereenvoudigingen in de syllabus hebben we bewust niet overgenomen. Zo behandelen we Arne Næss in een apart hoofdstuk, hoewel hij samen met Leopold in één eindterm wordt genoemd. Diepe ecologie samen met Leopold behandelen had het boek korter gemaakt, maar door Næss in een apart hoofdstuk uit te werken, konden we zijn visie én zijn levenshouding beter belichten – bijvoorbeeld zijn verblijf

Waar dieren nog relatief concreet en invoelbaar zijn is 'de natuur' veel abstracter

in een sneeuwhut als illustratie van verbondenheid met de natuur. Zo hopen we zijn ideeën toegankelijker en levendiger te maken en hiermee ook de begrijpelijkheid van de stof te vergroten.

Kwestie 4: De spanning tussen antropocentrische rechtvaardigheid en bredere morele kringen

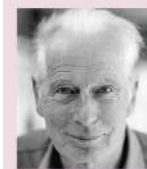
Met deze kwestie betreedt het examenprogramma het domein van de politieke filosofie. De centrale vraag in kwestie 4 is: hoe verdelen we natuurlijke hulpbronnen eerlijk tussen mensen? Daarmee schuift het morele perspectief terug naar de mens. Dit staat op spanning met kwesties 1 en 2, waarin juist wordt betoogd dat er rekening moet worden gehouden met de belangen van dieren. Dit riep bij ons de wens op de thema's dierethiek en milieufilosofie explicieter aan elkaar te verbinden. In hoofdstuk 19 behandelen we daarom het werk van Donaldson en Kymlicka (zie ook het boekenadvies van Humber van Straalen verderop in deze *Spinoza!*), die bepleiten dat dieren politieke vertegenwoordiging verdienen. We laten hiermee zien dat het betrekken van dieren in politieke besluitvorming geen vergezocht idee is, maar onderdeel van een serieus filosofisch debat. Bovendien laten actuele discussies over bijvoorbeeld de terugkeer van de wolf zien dat dit vraagstuk ook in Nederland speelt.

Kwestie 5: De spanning tussen abstracte theorie en concrete voorbeelden

De laatste kwestie is wellicht de meest fundamentele: zijn de ecologische problemen die we ondervinden vooral praktisch of juist filosofisch van aard? Met andere woorden: kunnen we volstaan

HOOFDSTUK 15

Arne Næss – Diepe ecologie

Arne Næss (1912-2009)

De Noorse filosoof **Arne Næss** (1912-2009) was de grondlegger van de diepe ecologie. Net als Aldo Leopold had Næss een diepe verbinding met de natuur, en in het bijzonder met bergen. Hij had een belangrijke band met de Noorse bergketen Hallingskarvet. Næss beklom deze bergketen voor het eerst op tienjarige leeftijd. In 1937, toen hij 25 jaar oud was, liet hij een hut bouwen op de berg, genaamd Tvergastein. Deze hut ligt 1500 meter boven de boomgrens. Er heerst altijd een poolklimaat. Tvergastein bood hem de mogelijkheid zich terug te trekken in de natuur en te reflecteren op zijn filosofische ideeën. In totaal bracht Næss meer dan twaalf jaar op de berg door. Næss beschouwde de berg als een symbolisch vaderfiguur en vond er zowel inspiratie als rust.

IN DIT HOOFDSTUK

Je leest over Arne Næss' filosofie van de diepe ecologie. Hierbij komen de volgende onderwerpen aan bod:

- **Diepe ecologie:** de opvatting dat we ten diepste verbonden zijn met de natuur en dat alle levensvormen intrinsieke waarde hebben.
- **Oppervlakkig ecologisme:** de kritiek van diepe ecologen op milieubewegingen die zich alleen richten op kortetermijnoplossingen zonder oog te hebben voor dieperliggende oorzaken.
- **Zelfrealisatie en verbondenheid:** hoe Næss pleit voor een bredere opvatting van het 'zelf' die ons verbindt met de natuur.
- **Activisme en vreugde:** de rol van vreugde en directe actie in de strijd tegen ecologische destructie.

AFSLUITEND

We moeten onze verbondenheid met de natuur herontdekken

In dit hoofdstuk heb je gelezen over Arne Næss en zijn filosofie van diepe ecologie. Zijn ideeën bieden een radicale en filosofische kijk op onze relatie met de natuur. Door te pleiten voor een egalitaire en relationele benadering nodigt diepe ecologie ons uit om de intrinsieke waarde van al het leven te erkennen en onze verbondenheid met de natuur te herontdekken. Dit contrasteert sterk met oppervlakkig ecologisme, dat antropocentrisch is en gericht is op natuurbehoud voor menselijke doeleinden, en benadrukt de noodzaak van een fundamentele verandering in onze houding en ethiek ten opzichte van de natuurlijke wereld.

met technische oplossingen, of is er een andere manier van denken nodig? Ecomodernisten vertrouwen op technologie en innovatie. In het maatschappelijke debat wordt de ecomodernist soms als naïeveling weggezet. In het boek laten we juist zien dat ecomodernisten een serieuze en aantrekkelijke reactie presenteren op de planetaire crisis. Daartegenover staat een meer relationele en technologie-sceptische benadering, vertegenwoordigd door Berry, die pleit voor kleinschaligheid en verbondenheid met plaats en gemeenschap. De oplossingen die ecomodernisten en Berry voor ogen hebben, illustreren we in kaders: precisiefermentatie, een voedseltechniek

waarbij voedselproductie vele malen efficiënter kan, en Community Supported Agriculture, een manier van kleinschalige landbouw waarbij de hele gemeenschap betrokken is. De meer radicale stemmen – zoals Plumwood en Shiva – stellen dat onze ecologische crisis voortkomt uit diepgewortelde denkpatronen van hiërarchie, dualisme en overheersing. We hebben geprobeerd deze abstractere theorieën invoelbaar te maken met biografische verhalen en praktijkvoorbeelden. Zo vertellen we over Plumwoods ervaring met een krokodillenaanval, die haar confronteerde met haar illusie van menselijke superioriteit. Bij Shiva laten we zien hoe haar activisme tegen industriële landbouwpraktijken en haar nadruk op lokale kennis niet alleen theoretisch zijn maar voortkomen uit haar persoonlijke ervaring. Shiva is een vrouw die in India de gevolgen van globalisering

Als een wolf zich in een gebied gevestigd heeft, moet de provincie het aanduiden als 'wolfenleefgebied'. Dit houdt in dat mensen die dieren houden, zoals boeren, de plicht hebben die tegen de wolf te beschermen.

Aanval van een krokodil

In 1985 was Val Plumwood aan het kanoën in het Kakadu National Park in Australië. Tijdens het kanoën zag ze een krokodil in het water liggen. Daar schrok ze niet van, krokodillen laten kano's meestal links liggen. Echter toen ze dichterbij kwam, begon de krokodil met zijn staart tegen de kano aan te slaan. Plumwood probeerde uit de kano te springen, maar de krokodil greep haar in haar been.

Een krokodil doodt zijn prooi door ren naar de rand van het moeras, zo

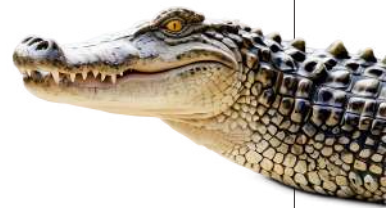

en milieudegradatie van dichtbij meemaakte. Door deze persoonlijke verhalen hopen we leerlingen te helpen deze theorieën te begrijpen en te zien hoe filosofie en praktijk elkaar beïnvloeden. We hopen dat dit boek collega's ondersteuning biedt om over dierethiek en milieufilosofie te

Shiva is een vrouw die in India de gevolgen van globalisering en milieudegradatie van dichtbij meemaakte

doceren. We kijken ernaar uit dat de komende vier jaar de wat ons betreft belangrijkste filosofische vragen van deze tijd centraal zullen staan in de havo filosofielessen.

Een krokodil in het curriculum

Over de nieuwe filosofiemethode *Aarde aan de mens*

Filosofieonderwijs waar je je tanden in wilt zetten? Dat krijg je met het nieuwe havo-examenboek *Aarde aan de mens*. Iedere kwestie start met een kunstwerk, roman, film of dilemma. Waarmee de leerling meteen geprikkeld is en zich verwondert of verbaast. Ook de opdrachten bij de verschillende posities worden op die manier geïntroduceerd.

door Laurens van der Goot & Rick Berends

AARDE aan de mens volgt hierbij principes voor effectief filosofielessen.¹ Door conflicterende intuïties op te roepen wordt de leerling uitgedaagd substantiële argumentaties te formuleren. De leerling moet filosofische opvattingen kunnen formuleren en daarop kunnen reflecteren. Tegelijkertijd komen de vaardigheden waarop de toetsing is gericht – begrijpen, analyseren, creëren en kritiseren – elke positie terug.² Begrippen staan op een rijtje vooraan elke kwestie. In de tekst zijn ze uitgelicht. We hebben ons hierbij strikt aan de begrippen gehouden die terugkomen in de eindtermen en deze gedefinieerd zoals in de syllabus. Om het begrip te ondersteunen zijn daar voorbeelden aan toegevoegd.

Natuurbeschermers Aldo Leopold vond het grappig om een konijn dood te schieten

De kaders met biografieën van de filosofen en denkers (naast de ‘filosofen-filosofen’ komen we onder andere ecologen, economen, een boswachter en een boer tegen; stuk voor stuk waardevolle aanvullingen op de filosofen wat ons betreft) plaatsen hun denken in historische en in filosofische context. Maar ze worden aan de hand van persoonlijke details ook tot leven gewekt. Zo lees je dat natuurbeschermers Aldo Leopold het grappig vond om een konijn dood te schieten, maar zichzelf tegelijkertijd zag als iemand voor wie “de mogelijkheid ganzen te zien belangrijker is dan tv, en de kans een wildemanskruid-bloem te vinden een recht is zo fundamenteel als de vrijheid van meningsuiting.”

Het analyseren en kritiseren krijgt een steuntje in de rug door elke positie af te sluiten met een paragraaf ‘Ethische implicaties en kritiek’ waarin vragen worden opgeroepen om met de leerlingen in de klas op te reflecteren. Daar kan gestructureerd aan gewerkt worden met de opgaven aan het eind van elke positie of met de opgave aan het eind van de kwestie, waarbij de leerling ook verschillende posities en argumentaties moet evalueren. Ook tot creëren worden de leerlingen uitgenodigd. Ze moeten bijvoorbeeld in de huid van een rechter kruipen die oordeelt over een museumdirecteur.

Niet omdat deze directeur zijn hond slecht behandelde, maar vanwege een kunstwerk dat bestond uit 10 blenders met goudvissen erin. Bezoekers stond het vrij om op de knop te drukken. Welk vonnis zou je vellen vanuit Singers sentiocentrisme, Regans plichtethiek

of Nussbaums deugdeethiek? Welke implicaties voor onze omgang met dieren heeft elk oordeel buiten deze casus om?

Wat begon als een strijd om leven en dood, mondde uit in filosofische reflectie

Val in de voedselketen

Een van de casussen die in het oog springt – en ja, waar leerlingen zich in willen vastbijten – is die van de Australische filosoof Val Plumwood. Stel je voor: je vaart met je kano vredig op een rivier en plotseling word je gegrepen door een krokodil. Dat overkwam Plumwood in 1985. Wat begon als een strijd om leven en dood, mondde uit in een diepgaande filosofische reflectie die ons westerse denken over de mens en de natuur op de proef stelt. Tal van eerdere posities komen samen bij deze laatste, nummer achttien.

Plumwoods val in de voedselketen is namelijk een directe uitdaging voor Aristoteles’ ‘ladder van het leven’, waarin de mens bovenaan stond. Hoewel Aristoteles nog een zekere continuïteit erkende tussen mensen en dieren – een gedeelde basis van het leven – verdwijnt die nuance in de kaken van de krokodil. Ze ervaart zichzelf tijdens de aanval niet langer als denkend subject maar als ‘biomassa’. Daarmee daagt ze met haar verhaal klassieke ideeën uit: Aristoteles’ hiërarchie van zielen, Descartes’ dualisme, zelfs Plessners notie van ex-centriciteit. Voor de krokodil maakt het niet uit of haar prooi nadenkt – en die realisatie brengt Plumwood tot een scherp inzicht: onze traditionele superioriteitsdromen zijn gevaarlijk naïef.

De onmogelijkheid om via intellectuele overwegingen te ontsnappen aan de greep van de krokodil, toont de ontoereikendheid van een filosofie die het zelf loskoppelt van de materiële werkelijkheid. De casus laat leerlingen niet alleen nadenken over wat het betekent mens te zijn, maar ook over de beperkingen van ons denken als het aankomt op kwetsbaarheid, lichaam en overleving.

Vanzelfsprekendheid op losse schroeven

Plumwoods verhaal sluit nauw aan bij de zorgethiek van Donovan en Adams, die de nadruk legt op relaties en gevoelens. Haar ervaring benadrukt de inherente kwetsbaarheid van het bestaan, iets wat we in onze antropocentrische verhalen vaak negeren. De confrontatie met de krokodil – een wezen dat fundamenteel anders is en gedreven wordt door zijn eigen natuurlijke behoeften – dwingt ons tot een erkenning van onze onderlinge verbondenheid met het niet-menselijke. Dit is geen kwestie van medelijden, maar een besef van wederzijdse beïnvloeding en het gedeelde bestaan

in een ecosysteem, een gedachte die ook door Vandana Shiva wordt verwoord in het examendeel over natuurfilosofie.

Martha Nussbaums deugdeethiek stelt dat een goed leven inhoudt dat individuen hun natuurlijke aanleg kunnen ontplooiën, zoals die van

de krokodil om te jagen, en van de mens om te denken, te bewegen, te overleven. Wat gebeurt er als die capaciteiten met elkaar in conflict raken? Werkt Plumwood de krokodil tegen door zich te verdedigen? Valt haar dat ethisch aan te rekenen? Natuurlijk niet, zou je zeggen. Maar juist die vanzelfsprekendheid wordt in de klas op losse schroeven gezet – en daar zit de didactische kracht van de methode. De leerling moet verder denken dan medelijden of morele verontwaardiging.

Oefening in betrokkenheid

Plumwoods positie wordt in *Aarde aan de mens* verduidelijkt aan de hand van spannende citaten uit De ervaring prooi te zijn, die de leerling mee de rivier insleuren. De originele tekst daagt tijdens het lezen dualismen en hiërarchieën uit, ook die van man-vrouwverhoudingen; de reacties van mannen op de krokodilaanval zijn op zijn zachtst gezegd opmerkelijk. De tekst benadrukt

onze onderlinge verbondenheid en dwingt ons zo te heroverwegen hoe we onszelf definiëren en hoe we moeten leven in relatie tot de rest van de natuur.

Plumwoods krokodil is slechts één van de vele prikkelende insteken waarmee het boek filosofie in hapklare brokken aanbiedt. Leerlingen worden uitgedaagd om vanuit meerdere perspectieven te kijken naar kwesties als dierenrechten, de waarde van de natuur, technologische oplossingen en rechtvaardige verdeling van hulpbronnen. Steeds staat het denken

zelf centraal, als oefening in betrokkenheid bij de wereld. Dat *Aarde aan de mens* dat lukt, komt vooral doordat de methode het persoonlijke en het politieke, het zintuiglijke en het systematische met elkaar verweeft. Denk aan gedachte-experimenten over dystopieën of utopieën of de morele dilemma’s rond vleesconsumptie en vliegen. Dieren en de natuur krijgen hier een stem, een verhaal – en soms, een bek vol tanden.

- 1 Kienstra, N., ‘Effectief filosoferen in de klas’ in *Filosofie op school. Handboek vakdidactiek filosofie* (2021), p.135-161
- 2 Van Dorp, F., ‘Het toetsen van filosofische denkvaardigheden’ in *Filosofie op school. Handboek vakdidactiek filosofie* (2021), p.275-300

Waar denk jij deze zomer?

Op ons landgoed in Leusden bieden we deze zomer 23 summerschools aan, o.a. over geofilosofie, diercognitie, en ecosofie. Kom langs voor een ontspannen verblijf in ons driesterren hotel, met heerlijke maaltijden én voedsel voor de geest.

21 t/m 25 juli Geofilosofie

Niet alleen denken filosofen over de aarde, de aarde doet ook iets met het denken. Welke vergeten geschiedenis herbergt de aarde? Hoe verschilt het landschap voor wandelaars uit de romantiek en daoïsten? Met **Eric Brinkmann** verken je al wandelend door het bos oosterse en westerse geofilosofieën. O.a. Zhuangzi, Friedrich Nietzsche, Charles Darwin en Vandera Shiva komen voorbij.

28 juli t/m 1 augustus Diercognitie

Er zijn weinig filosofische vragen zo oud en fascinerend als: 'Wat denkt mijn kat?' Hoe kun je gedrag, dat we bij mensen taal en cultuur noemen, bij andere dieren duiden? In deze cursus ga je ook naar buiten om daar naar andere dieren te kijken: zul je ze ooit echt kunnen begrijpen? Met **Maarten Reesink** en **Leonie Cornips**.

27 augustus t/m 1 september Ecosofie

De ecosofie is een eeuwenoude denktraditie. In deze summerschool zal **Henk Oosterling** pogen om samen met deelnemers de geschiedenis van de filosofie vanuit ecosofisch perspectief te herschrijven. Maak kennis met denkers als Diogenes Laërtius, Michel Foucault, Félix Guattari en Arne Næss.

Bekijk ons volledige aanbod

Landgoed ISVW is de beste plek voor denkers sinds 1916
Dodeweg 8, 3832 RD Leusden | 033 - 465 07 00 | info@isvw.nl

WWW.ISVW.NL/SUMMERSCHOOLS

COLUMN

RICK BERENDS

Dierethiek is dagelijkse kost

ACHT frikandellen van de twintig. Zoveel zijn er nog over. Ze liggen nu al acht maanden in mijn vriezer. Met z'n achten. Die andere twaalf zijn kort daarvoor op gemaakt, in een tijdsbestek van een maand of twee.

Ja, ik ben een echte frikandellenfan. Of 'was'. Of misschien toch 'ben'. Hoe dan ook, ik eet ze niet meer. Het is een klein offer, want hoewel de vegabitterballen en nepkipstukjes prima vleesvervangers zijn, is de vegafrikandel nog verre van bevredigend.

Het verdiepen in de dierethiek en milieufilosofie heeft een fulltime vegetariër van me gemaakt en parttime veganist (– mijn zuivelconsumptie is sterk gedaald, maar (nog?) geen nul). Met de dilemma's die aan bod komen worden zowel docenten als leerlingen dagelijks geconfronteerd. Ze dwingen tot zelfreflectie. Dat doet filosofie toch al wat mij betreft, maar dit keer dwingt het examenonderwerp niet alleen tot reflectie op mensbeelden, theoretische concepten of maatschappelijke structuren, maar ook op ogenschijnlijk simpele, en zeker alledaagse vragen als 'wat eet ik vandaag?'

Het examenonderwerp verbindt alledaagse vragen met filosofische. Zo gaat de vraag wat je eet ook over individuele verantwoordelijkheid. Welke vooronderstellingen spelen een rol in jouw opvatting over wat je bereid bent te doen en laten? Wat zijn daar de implicaties van? Snijdt de slogan 'Een beter milieu begint

bij jezelf' nog hout in een wereld met 8 miljard mensen? Snijdt de slogan nog hout als ik mijn geliefde frikandel laat liggen, als je milieubewust probeert te leven, maar om je heen mensen ziet die zich hier juist tegen afzetten? Deze week nog hoorde ik een collega half grappend verkondigen dat hij bijdraagt aan een beter milieu door juist dieren – of in zijn woorden: 'methaanfabrieken' – op te eten, omdat 'iemand het toch moet doen'. Daar zit je dan, met je goede bedoelingen. Het dilemma in Hardins 'tragedy of the commons' dat centraal staat in kwestie 3 is daarmee springlevend. Terwijl jij luxe en comfort inlevert, zijn er anderen die er lekker van genieten. Heeft het dan nog zin?

Daar zit je dan, met je goede bedoelingen

Met het examenboek *Aarde aan de mens* wil ik dat leerlingen deze vragen en dilemma's niet alleen kennen, maar ook voelen.

Natuurlijk is het streven daarbij niet van elke leerling een vegetariër te maken. Of te sturen richting een bepaalde oplossing. Dat kan en moet het doel van filosofie niet zijn. Over de oplossingen moet je kunnen discussiëren, die zijn verbonden met waarden en politiek sociale opvattingen. Maar over de problemen niet. Die bestaan.

Ook mijn vrouw en dochters eten inmiddels geen vlees meer. Die frikandellen zullen dus nog wel even blijven liggen. Ik denk dat ik ze bewaar. Misschien komt er nog eens een collega eten die ik er blij mee kan maken.

Wat te lezen?

5x boeken en dieren

Onder alle mensen op deze aarde blijken veganisten een van de meest gehate groepen. Consistent toont onderzoek aan dat zij meer worden veracht dan junkies en breder worden gehaat dan de leden van welke religie dan ook. Voor mij komen deze resultaten niet als een verrassing.

door Humber van Straalen

TOEN ik het me in december liet ontglippen vegetariër te zijn geworden, kreeg ik voor Sinterklaas een schouderkarbonade door mijn brievenbus gedrukt. En toen ik stage liep in het voortgezet onderwijs heb ik zelden zulke heftige discussies gezien als toen mijn klas in gesprek raakte over de bio-industrie. Dierethiek is dringend. Wat valt er te lezen om goed beslagen het strijdtoneel te betreden?

Peter Singer, *Animal Liberation Now*

Nog vorig jaar verscheen een heruitgave van *Animal Liberation*, door Peter Singer. Het is de moeite van het lezen waard, alleen al omdat de invloed van de eerste editie nauwelijks te overschatten valt: binnen de dierethiek functioneert het als een stichtende tekst en voor dierenactivisten deed het lange tijd dienst als visitekaartje dat op de smeulende resten van veeschuren en in opengebroken kooien geworpen kon worden. De voornaamste reden om deze heruitgave te lezen is het 'journalistieke' werk dat Singer gedaan heeft over wat zich *in concreto* op fabrieksboerderijen en in laboratoria zoal afspeelt¹:

Weken durende marteling van resusapen door stroomstoten, slaapdeprivatie, stroboscopische lichten, uithongering, en nauwe opsluiting, in de hoop hen tot 'modellen voor depressiviteit' te maken (p.51)

Levenslange opsluiting van varkens in *farrowing crates* waarin ze zich nooit van kop tot staart zullen keren en alleen vanwege antibiotica hun door ammoniak verbrande longen overleven (p.145)

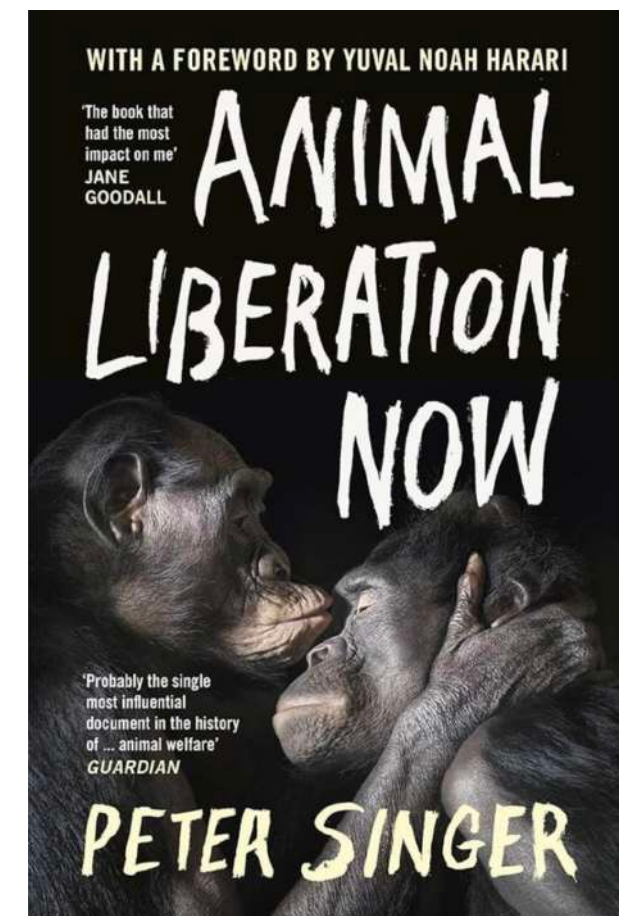
Het laten ronddraaien van honden in droogtrommels totdat zij vanwege hun verwondingen in shock raken (p.68)

Solitaire opsluiting en moedwillig opwekken van bloedarmoede bij pasgeboren kalveren (p.154)

Productie van psychopathische moeders door apen vast te binden aan zogenaamd *rape racks* (p.39) Etc. Etc. Etc.

Het is in mijn beleving een totale ramp om over dit alles te moeten spreken – het breekt je hart. Je zou in een trein kunnen huilen. Gelijktijdig zou het echter ieder intellectueel geweten tarten om alleen *in abstracto* over 'morele status' en 'dierenleed' te kletsen.² Niet alle gewichtige waarheden zijn mooi. Dat is al bijna een introductie tot de filosofie.

In zijn betoog voor dierethiek keert Singer meestal de bewijslast vanaf het begin al om: zijn vraag is niet 'waarom we dieren anders zouden moeten behandelen dan dat we nu doen', maar 'hoe we ons gedrag tegenover hen op dit moment kunnen verantwoorden'. Singer presenteert daarom vooral *weerleggingen* van bezwaren tegen het idee dat we de andere dieren al goed genoeg behandelen:

Dieren voelen geen pijn (*De redenen om te geloven dat een kind pijn voelt zijn identiek aan die om te geloven dat een varken pijn voelt*).³

Andere dieren eten elkaar ook (*Wij hebben hierin een keuze*).

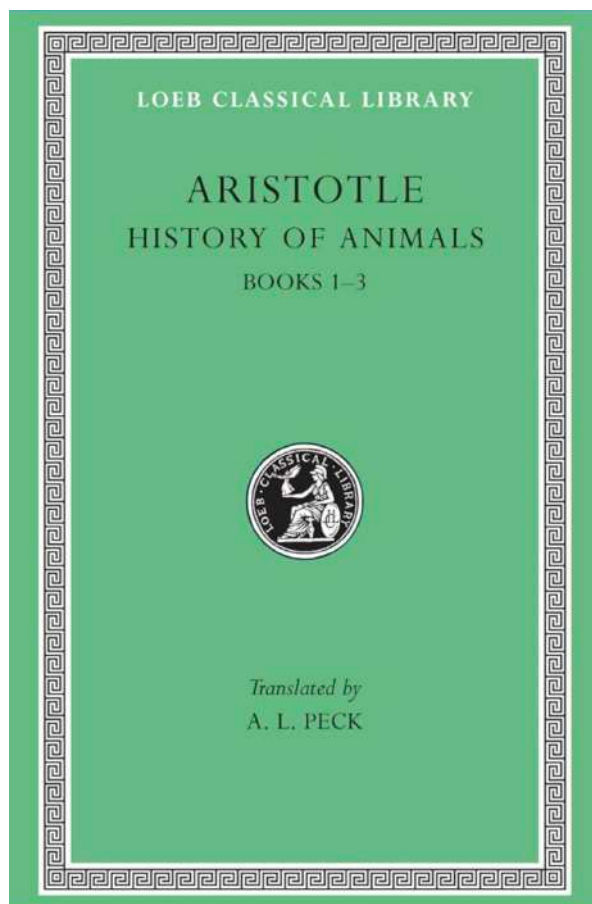
Het is natuurlijk om vlees te eten (*de bio-industrie is niet 'natuurlijk' en bovendien is dit een naturalistische drogreden*).

De andere dieren zijn geen mensen (*letterlijk niemand zegt dat dit zo is*).

Andere dieren zijn minder intelligent of zijn minder talig (*sommige mensen zijn dit vanwege ouderdom, ziekte, of verstandelijke beperkingen ook en met hen doen we ook niet wat we maar willen*).

Toen ik tijdens een zomerschool aan de Erasmus Universiteit met studenten over dierenethiek sprak, hoorde ik dit laatste argument verrassend vaak voorbij komen. Ik vermoed dat het altijd ter kwader trouw is. Als dit een correct argument zou zijn, dan mogen we hopen dat er nooit hyper-intelligente (of hyper-talige) aliens op aarde zullen landen. We zouden niet eens meer bezwaar mogen maken wanneer zij uit nieuwsgierigheid ons in droogtrommels proppen en laten ronddraaien tot ons kraakbeen verbrijzeld en onze darmen scheuren.

Voetnoten zijn te lezen op pagina 25

2. Aristoteles, *Historia Animalium*

In de nieuwe eindtermen staat dat Aristoteles gelooft dat de mens te midden van de levende natuur iets bijzonders vertegenwoordigt. Dat is geweldig nieuws, want voor het eerst in decennia worden we dus aangespoord ons in het biologische werk van Aristoteles te verdiepen, dat welgeteld 30% van zijn oeuvre omvat, maar vaak overgeslagen wordt.

Historia Animalium vormt hiervoor een goed begin, omdat het een relatief zelfstandig werk is. Later zal Aristoteles gedetailleerde studie maken van de voortplanting (*De Generatione*), de ledematen (*De Partibus*), de ademhaling (*De Respiratione*), en de beweging (*De Motu*) van dieren, maar voordat hij dit kan doen wil hij de balans opmaken van wat jaren onderzoek hem over de dieren (inclusief de mens)⁴ hebben geleerd: dat dolfijnen snurken, dat vissen slapen, dat zieke varkens behandeld kunnen worden door met honing gemengde wijn op hun snoet te wrijven, dat kraaien als koppel samen met hun kind optrekken, dat vogels en vissen migreren, dat de kameleon veel slechter van kleur verandert dan de inktvis, en dat wat Ktesias zegt over het sperma van olifanten absolute onzin is.⁵

(Dat boek X van de *Historia* over de vrouwelijke seksualiteit door de handen van een honderdtal

monniken moet zijn gegaan, is een komische gedachte).

Als biologisch overzichtswerk doet de *Historia* soms denken aan andere overzichtswerken zoals *Metazoa* (2021) van Godfrey-Smith of *Darwins Peepshow* (2018) van Schilthuizen. Vooral doet het echter soms denken aan de vele (meestal door David Attenborough ingesproken) natuurdocumentaires zoals *Blue Planet* (2001), *Planet Earth* (2006), *Frozen Planet* (2011), *Earth* (2017), *Our Planet* (2019), *Green Planet* (2022), en *Life on our Planet* (2023). Toch spreekt Aristoteles op een heel andere manier over de natuur dan David Attenborough. Gefascineerd beschrijft Aristoteles de fenomenen,⁶ maar zonder zich daarbij ooit te bedienen van een reductionistisch raamwerk waarin het gedrag van een dier uiteindelijk alleen begrepen mag worden als omweg voor de reproductie van diens 'soort' of diens 'genen'. Aristoteles wil weten wat dieren kunnen en willen en doen. Met groot genoegen kan hij zich daarom pagina's lang in observaties over olifanten verliezen die aan het anekdotische grenzen.

Een reden om inspiratie uit Aristoteles te putten, is dat onderzoek aan de Universiteit Leiden aantoonde dat minder dan een kwart van de Nederlandse kinderen in staat is om een ekster of merel te herkennen.⁷ Het zou niet erg rationeel zijn om hoogdravende discussies over menselijk exceptionisme te voeren zonder net als Aristoteles het gedrag van dieren te omschrijven. Bijzonder relevant is echter dat tussen de zorg om het individuele dier en de zorg om de soort geen sterke band bestaat. Zoals Christine Korsgaard in *Fellow Creatures* (2018) betoogt, is het immers weinig geruststellend voor een bio-industrie varken dat 'er veel varkens zijn en het dus goed gaat met de soort'. Het verandert niks aan het feit dat haar neus er is om nieuwsgierig mee rond te wroeten en haar kinderen te besnuffelen, en ze dit nu haar hele leven nooit zal doen. De relatie tussen dierethiek en ecologie, de twee onderwerpen voor dit examen, wordt daarom weleens een 'verstandshuwelijk' genoemd.⁸

3. Vinciane Despret, *Wat zouden de dieren zeggen als we ze de juiste vragen stelden?*

Op dit punt wil ik ook bekennen een zorg te hebben: kun je rondom dierethiek eigenlijk wel filosofie bedrijven? Enerzijds betreft dierethiek immers empirische feiten over de vermogens en eigenschappen van dieren. Leunstoeldiscussies over empirische vragen hebben geen zin. Wie denkt dat dieren niet praten, heeft een rare pre-Wittgensteiniaanse definitie van spreken, of heeft zijn feitenkennis gewoon niet op orde.⁹ Anderzijds betreft dierethiek een moreel appel,

en ben ik er persoonlijk niet van overtuigd dat iemand wiens hart reeds volkomen voor sympathie met dieren gesloten is, dit hart plots door toedoen van één of ander superrationeel argument zou openen. Misschien is het beter je klas mee te nemen naar een vogelhut of slachthuis, en verder maar te zwijgen.¹⁰

Die ruimte voor filosofie ontstaat mogelijk wel waar vooronderstellingen achter wetenschappelijk onderzoek besproken worden, of waar de route van observaties tot ethische conclusies expliciet blootgelegd wordt. Zoiets gebeurt in dit boek van de wetenschapsfilosoof Despret. In 26 korte hoofdstukken, opgezet als een ABC, behandelt zij vragen als:

Wat zegt de obsessie om op basis van slechte methodiek altijd maar op zoek te gaan naar *alfa-males* over onze cultuur? (p.85)

Is het ongepast om te urineren waar een aap bij is? Wat denkt de aap als een onderzoeker dit juist nooit doet? (p.41)

Zien de andere dieren ons meer als subjecten dan wij hen als subjecten zien? (p.58)

Hoe zit het met homoseksualiteit in de natuur?

Waarom werd dit pas zo laat opgemerkt? (p.188)

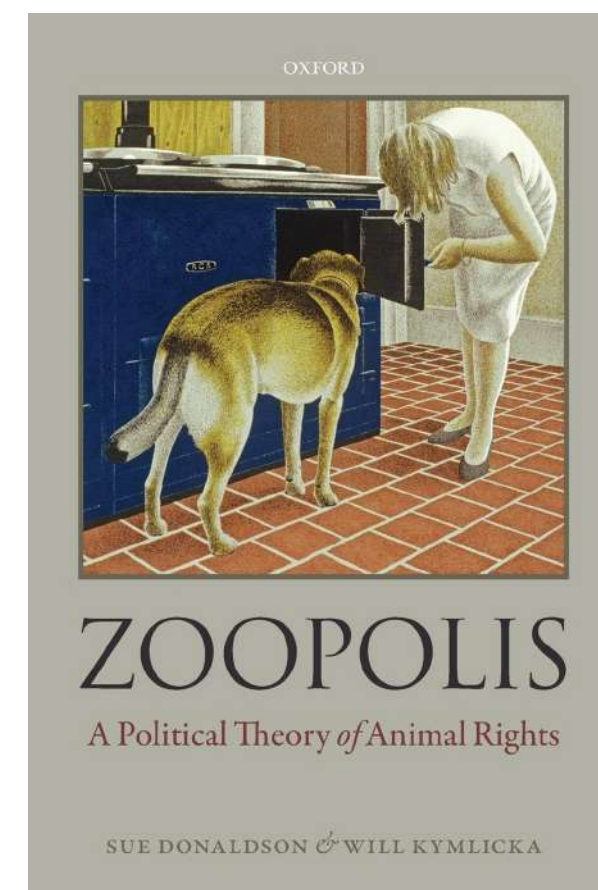
Vegetarisme is een optie. Maar kun je ook respectvol een dier doden zonder hem tot 'vlees' te objectiveren? (p.121)

Alleen al omdat het zoveel andere bronnen weet te verwerken, is het de moeite van het lezen waard. En wie studenten heeft die kunnen lezen, kan ook overwegen om de hoofdstukken uit dit boek te gebruiken als bronnen voor discussies of presentaties of essays.

4. Sue Donaldson en Will Kymlicka, *Zoopolis*

De centrale stelling van *Zoopolis* is dat dieren net als mensen *onschendbare* rechten verdienen. Dit heeft het boek tot een klassieker gemaakt die nu ook in de curricula van enkele rechtenstudies is opgenomen. Er speelt nog meer.

Om te beginnen is de tekst verfrissend onapologetisch. Men maakt uit 'linkse' en 'rechtse' hoek dikwijls bezwaar tegen de vergelijking tussen onze vooringenomen houding tegenover dieren enerzijds, en racisme, seksisme of antisemitisme anderzijds. D&K: "Deze tekst noemt gelijk wat gelijk is." (p.23)¹¹ Men klaagt wel dat onschendbare rechten voor dieren betekent dat ecologische doeleinden niet te halen zijn. D&K: "Dan sterft de orchidee maar uit." (p.35) Maar maakt de gelijke intrinsieke waarde van dieren het niet onmogelijk om dierproeven te doen, aangezien we ook mensen niet zonder instemming aan proeven blootstellen?¹² D&K: "Inderdaad." (p.43). Maar is dierethiek niet een verslapt westers ding? D&K: "Dat boeit niet en is niet eens waar." (p.47).¹³

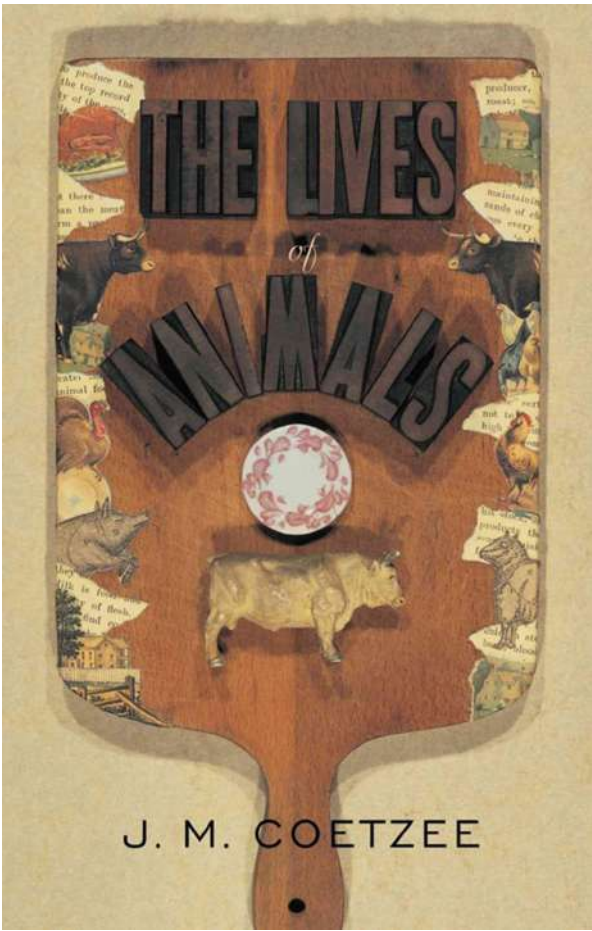
Ten tweede is de grote aanname achter dit boek dat niet al onze plichten tegenover alle dieren hetzelfde zijn. Donaldson en Kymlicka breken met het idee dat we moeten kiezen tussen enerzijds onze handen volkomen van het leven van de dieren aftrekken, of anderzijds ons volkomen in hun levens inmengen. Sommige levens zijn al millennia met de onze vervlochten en andere zijn dit niet. Zij onderscheiden daarom drie groepen: Wilde dieren (zoals het hert dat we met rust moeten laten, parallel aan de burger van een ander land: H6). Gedomesticeerde dieren (zoals de hond die we een goed leven schuldig zijn, tijdens diens opvoeding moeten socialiseren, en een kans moeten geven los van ons nieuwe relaties aan te gaan, parallel aan onze medeburgers: H5)

Liminale dieren (zoals duiven waar we op z'n minst plaats voor moeten maken en wiens nesten we niet zomaar mogen slopen, parallel aan 'denizens' zoals gastarbeiders of de Amish: H7). Deze kwestie van differentiatie is verwant aan een grotere kwestie die ook door Derrida in *L'Animal Donc je Suis* (1997) wordt aangekaart: de *animaux* (de dieren) zijn de *animots* (de wezens die 'dier' genoemd worden). De verschillen tussen een snuitkever en een giraffe zijn groter dan die tussen een mens en een chimpanzee. Het is een belangrijk punt, omdat een 'catch all'-theorie van dierethiek vermoedelijk even ongeloofwaardig zal zijn als Heideggers latere poging om te bewijzen dat een aap niet werkelijk handen heeft.¹⁴

5. John Coetzee, *Lives of Animals*

Tot slot: in 1997 werd Coetzee uitgenodigd om in Princeton de prestigieuze Tanner Lectures te verzorgen. In tegenstelling tot sprekers als Karl Popper, Michael Sandel, Judith Butler, of Alasdair MacIntyre, heeft Coetzee echter geen traktaat of betoog uitgewerkt. Hij droeg fictie voor: een speciaal voor deze lezing geschreven verhaal over de schrijfster Elizabeth Costello. Elizabeth Costello is een gevestigde naam in de literatuur en poëzie. Ze is uitgenodigd om een paar lezingen aan Appleton College te verzorgen en kiest ervoor in het nabijgelegen Waltham bij haar zoon en diens vrouw en kinderen te logeren. Deze schoondochter is als filosofe aan hetzelfde *College* werkzaam. Het drama begint wanneer Elizabeth (net als Coetzee) ervoor kiest juist niet over haar expertisegebied, de literatuur, maar over dierethiek te spreken.

In haar lezingen en de discussies die zij met filosofen en literatuurwetenschappers voert, komt een duizelingwekkende hoeveelheid onderwerpen ter sprake. Coetzee laat haar spreken over de rol van poëzie en mythologie in dierethiek, de gedach-

te-experimenten van Thomas Nagel, de dood, interpretaties van primateonderzoek, Plutarchus' argumenten voor vegetarisme, Descartes' exceptionalisme, vergelijkingen tussen de holocaust en bio-industrie, en de poëzie van Ted Hughes. Wanneer echter alles dat gezegd kon worden gezegd is, blijft het grote thema van het boek over: Elizabeth blijkt een volkomen buitenstaander. Ze is niet alleen geen filosoof, maar bovendien is ze schijnbaar de enige vegetariër in het hele verhaal. Voor de rest is dit nauwelijks te verkroppen.¹⁵ Ze overvallen haar met bezwaren en tegenwerpingen. Het is een uitzonderlijk soort contradictie wanneer een opgewekte alledaagse moraliteit in botsing komt met een individu dat zich juist vanwege de ethiek op zichzelf teruggeworpen weet. Soms besluit me de angst dat dit de ethiek in zijn geheel kapot zal laten knappen. Daarmee heeft Coetzee naar mijn idee aangewezen wat in ieder klaslokaal en bij iedere bedrijfslunch als verpoederd dynamiet in de lucht zweeft rondom de zaak van een verzwegen maar afgrijselijk lijden, dat ieder van ons aangaat en toch als er licht op schijnt door bijna niemand geaccepteerd kan worden.

Op Sinterklaasavond 2024 werd door dezelfde persoon dit boek van Coetzee zonder ironie naast de schouderkarbonade in mijn brievenbus gestouwd.

Voetnoten

- 1 BIO-INDUSTRIE: de ethische status van de bio-industrie moet niet door de war worden gehaald met die van het doden van dieren in het algemeen. Yuval Harari, die het voorwoord bij de heruitgave van Singers tekst schreef, heeft geen problemen met het doden van dieren, maar de bio-industrie noemt hij misschien wel de grootste misdaad die zich ooit op aarde heeft afgespeeld'.
- 2 BLOEDMERRIES: Het is makkelijk te zeggen dat een dier geen morele status heeft. Het is moeilijk te accepteren dat bij zwangere paarden het vruchtvlies van hun foetus wordt opengescheurd waarna dikke naalden in hun nek geboord worden om het PMSG-hormoon te oogsten dat nog steeds de enige manier is om bij zoogdieren als varkens, koeien, en mensen een eisprong te forceren en zo de prijs van een saucijzenbroodje naar beneden te helpen.
- 3 PIJN: de vraag welke dieren tot pijn in staat zijn en hoe we dit kunnen weten, wordt uitgebreid besproken in het net uitgegeven *Justice for Animals* (2024) van Martha Nussbaum.
- 4 SYLLABUS: naar mijn idee zit de syllabus er op dit punt twee keer naast. Aristoteles is niet zomaar een exceptionalist en gebruikt voor dieren (bijna) alle woorden die hij ook voor mensen gebruikt: praktisch inzicht, spreken, redeneren, denken, emoties, karakter, deugd, goed, etc. Bovendien is Darwin aan de andere kant juist wel een exceptionalist wanneer hij schrijft: "A moral being is one who is capable of comparing his past and future actions or motives, and of approving or disapproving of them. We have no reason to suppose that any of the lower animals have this capacity" (*Descent of Man*, p.88) Voor Aristotelisch exceptionalisme kun je beter te raden gaan bij latere Aristoteleanen, zoals Thomas van Aquino: "Niemand zondigt door een zaak te gebruiken voor het doel waarvoor zij bestaat. In de orde van de dingen nu bestaan de onvolmaakte wezens voor de volmaakte, zoals ook de natuur bij de voortbrenging van het onvolmaakte naar het volmaakte opgaat. [...] Door de goddelijke verordening wordt het leven van planten en dieren in stand gehouden, niet om henzelf maar voor den mensch." (*Summa Theologica*, II.II.Q64.A1)
- 5 FACT-CHECKING: wanneer de bioloog Leroi in zijn boek *The Lagoon: How Aristotle invented Science* deze feiten controleert, concludeert hij dat Aristoteles meestal gelijk heeft, en sommige van zijn waarnemingen meer dan 2000 jaar hebben moeten wachten voordat ze opnieuw omschreven werden.
- 6 ANEKDOTES: De Historia doet daarom denken aan de andere twee biologische standaardwerken uit de Antieke oudheid: de *Moralia* van Plutarchus en de *Naturalis Historia* van Plinius, die ook rijkelijk zijn gevuld met anekdotes over olifanten die uit wraak as in de pap van hun meesters werpen en slangen die verliefd worden op vrouwen.

- 7 JEUGD: "Hooykaas tested three groups on their knowledge of indigenous species [...] Birds were less well known: less than a quarter of the children could identify common species such as the magpie, common blackbird and house sparrow. The general public, too, regularly did not succeed in recognizing a moorhen or finch" (www.universiteitleiden.nl/en/news/2019/09/dutch-youth-unfamiliar-with-native-animal-species)
- 8 BAD MARRIAGE: zie Saghoff 1984, "Animal Liberation and Environmental Ethics: Bad Marriage, Quick Divorce." Osgoode Hall. Law Journal 22.2 (1984) : 297-307
- 9 PRATEN: zie bijvoorbeeld *When Animals Speak* van Eva Meijer, of *Why Animals Talk* van Arik Kershenbaum
- 10 'SAVES': een dierenrechtenbeweging in Nederland organiseert om de zoveel tijd een zogenaamde 'save', waarbij de in samenspraak met slachthuizen een bezoek organiseren bij de die dag te slachten dieren. Zie: save-movement.nl.
- 11 RACISME EN SLAVERNIJ: net zoals Jeremy Bentham overigens: "The day has been, I grieve to say in many places it is not yet past, in which the greater part of the species under the denomination of slaves, have been treated by the law exactly upon the same footing as, in England, for example, the inferior races of animals are still. The day may come, when the rest of the animal creation may acquire those rights whichever could have been withheld from tem, but by the hand of tyranny." (*Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, p.311)
- 12 ALWAYS BE PLUGGING: in mei schreef ik een door *Zoopolis* geïnspireerde bijdrage aan Podium voor Bio-Ethiek over de kwestie van intrinsieke waarde en dierproeven. Deze korte tekst komt rond juli gratis online te staan op <https://nvbe.nl/podium-voor-bioethiek/>.
- 13 DIERENDODEN VOOR PLEZIER: D&K betogen dat juist in het westen instrumenteel over de dood van dieren wordt gedacht. In het traktaat van de neo-Platonist Porphyrius, Over de onthouding van eten wat een ziel heeft is het idee om vlees te eten buiten het offer volkomen absurd. In een essay dat aan het hieronder genoemde boek van Coetzee is toegevoegd, schrijft religiewetenschapper Wendy Doniger over de morele vuiligheid die volgens veel religies kleeft aan het doden van dieren.
- 14 HEIDEGGER: Dit in *De Vraag naar de Techniek* en ook *Wat is Denken?*
- 15 SCHOONDOCHTER: "It's nothing but food-faddism, and food-faddism is always an exercise in power. I have no patience when she arrives here and begins trying to get people, particularly the children, to change their eating habits. And not these absurd public lectures! She is trying to extend her inhibiting power over the whole community!"

Naar een zoö-inclusieve democratie

Erno Eskens is filosoof en politicoloog. Hij publiceerde onlangs *Zoölogisch manifest; rechten voor alles wat leeft* (ISVW uitgevers, 2025). Hierin roept hij op om dieren en planten op te nemen in onze democratie.

door Erno Eskens

Mooi dat het thema ‘Mens, dier en natuur’ op de rol staat van het havo-examen filosofie. Het is belangrijk om jongeren beter ecologisch te leren denken dan wij, zodat zij onze fouten niet herhalen. Ze zullen bovendien geconfronteerd worden met de gevolgen van de klimaatcrisis, de stikstofcrisis, de watercrisis en ga zo maar door. Onze generatie heeft gefaald, kun je stellen. We zijn niet in staat gebleken om het tij te keren, terwijl we het toch fout zagen gaan. Hadden we het anders kunnen doen? In het uitstekende examenboek Dier, natuur en mens vinden we al denkers die daartoe suggesties doen. De meeste ervan hadden onvoldoende geholpen, denk ik, omdat ze niet fundamenteel tornen aan onze positie in de natuur. Veel stromingen bevestigen

onze positie ten opzichte andere wezens alleen maar, door het menselijke denken centraal te zetten en de andere wezens af te schepen met louter ethische overwegingen, zonder deze tot een politieke praktijk te maken. Dit verwijt kun je het eco-autoritair denken van de Amerikaanse denker William Ophuls, ook in het boek te vinden, overigens niet maken. Hij pleit voor een politiek systeem dat ‘verandering naar een nieuwe maatschappij afdwingt’. Dwang vanuit de overheid is nodig, zegt hij vanuit zijn moedeloosheid, omdat mensen niet uit zichzelf tot ecologisch gedrag komen. Daarvoor zitten ze te zeer gevangen in hun eigen consumptisme. We kiezen uiteindelijk voor groei en materialisme, ten koste van de natuur en het klimaat, dus moet ons de beslissingsvrijheid maar worden ontnomen. Ergo de democratie moet weg.

Een gebrek aan democratie

De moedeloosheid Ophuls is begrijpelijk en zal vast ook herkenbaar zijn voor de havisten. We weten immers al sinds 1972 dat het helemaal mis gaat, en we lijken noch als individuen noch als democratie in staat om de juiste stappen te zetten. Toch hoop ik dat de leerlingen zullen begrijpen dat Ophuls’ ideeën geen oplossing bieden. Democratie is niet het probleem. Het probleem is eerder een gebrek aan democratie. Het gemak waarmee wij mensen over de belangen van dieren en andere wezens heen kunnen walsen, is juist mogelijk gemaakt doordat de democratie zich tot nu toe beperkt tot mensen alleen. Dieren en andere wezens hebben geen stem in onze rechtbanken en in onze politiek, en daarom worden ze voortdurend vergeten en gemarginaliseerd, met de bio-industrie, de zogenaamde ‘zesde extinctie’, natuurverlies en klimaatverandering tot gevolg. Het lijkt mij zaak om onze democratie zoö-inclusief te maken, zodat de alle levende wezens tot hun recht komen. Hoe dat moet, is niet helemaal duidelijk. Er is verrassend weinig over geschreven. Natuurlijk, er zijn allerlei filosofen die zich over dierethiek buigen en we hebben ecologen die wijzen op het belang van de natuur. Maar concrete ideeën voor het zoö-inclusief maken van onze wetten, vind je weinig. Er ligt geen goed doordacht plan klaar voor een rechtstelsel waarin dieren en andere wezens worden gehoord en gerepresenteerd. Het voorstel dat ik hiertoe zelf doe in mijn Zoölogisch manifest is, vrees ik, niet meer dan een eerste aanzet.

Ik pleit ervoor om alle levende wezens en hun leefverbanden als rechtssubjecten aan te merken. Dat geeft ze de mogelijkheid om, met hulp van advocaten, processen aan te spannen. De praktijk laat zien dat het mogelijk is om andere wezens op te waarderen van rechtsobject (iets) naar rechtssubject (iemand). Zo oordeelde een Argentijnse rechter in 2016 dat Cecilia, een chimpansee, rechten verdiende. Met expliciete verwijzing naar de slaafgemaakten die eerder door een rechter waren opgewaardeerd van handelswaar naar burger, oordeelde de rechter dat ook Cecilia rechten diende te krijgen. Intussen zijn ook individuele dieren in Pakistan en Columbia als rechtssubject aangemerkt.

Van iets tot iemand

Als alle levende wezens rechtssubject worden – mijn voorstel – dan kunnen ze een advocaat krijgen,

“We weten immers al sinds 1972 dat het helemaal mis gaat”

die hun zaak kan behartigen in de rechtbank. Voordeel hiervan is dat de wezens een stem krijgen en hun eigen belangen naar voren kunnen brengen. Er komt hiermee ook een einde aan de symbolische boetes (waarvan de slachtoffers niets

zien) die je nu nog krijgt als je dieren verwaarloost of zoöcide pleegt. Rechtssubjecten hebben recht op herstel van hun eerdere situatie. Dat recht op herstel is ook van belang als leefgebieden rechten krijgen. De Whanganui-rivier in Nieuw-Zeeland is een van de leefgebieden die inmiddels rechtssubject is geworden. De rivier kan nu met de hulp van menselijke vertegenwoordigers en advocaten vervuilers aanklagen, met wederom als voordeel dat de vervuilers niet langer een symbolische boete krijgen, maar daadwerkelijk de schade die ze veroorzaakten moeten herstellen.

Als we levende wezens opwaarderen van iets tot iemand, zal ook het aantal boetes sterk stijgen. Een boer die zijn tot vee gemaakte dieren mishandelt, krijgt op dit moment één (lage) boete wegens wetsovertreding. Als echter zijn vijftigduizend kippen – een gangbaar aantal – rechten zouden hebben, zou hij evenzoveel boetes moeten betalen. Ik denk dat een boer dan toch wat minder snel de wet overtreedt, iets wat nu nog veelvuldig geschiedt. Stichting Dier en Recht schatte het aantal overtredingen jegens individuele dieren in de veehouderij een aantal jaar geleden op 2,7 tot 3,4 miljard per jaar.

Een taxonomie van gedragingen

Als we de rechten van alle wezens erkennen, zetten we ook de deur open voor hun politieke representatie. Ik pleit hierbij voor de invoering van taxonomische kiesdistricten. Politici krijgen daarmee gedeelten van alles wat leeft toegewezen om te vertegenwoordigen. Het idee is dat politici stukjes van alle gedragvormen van wezens gaan vertegenwoordigen. Dat ‘gedrag’ komt hier misschien een beetje uit de lucht vallen. Ik leg er de nadruk op, omdat dit uiteindelijk het enige is dat we met zekerheid kunnen vaststellen. We kunnen gissen of dieren bewust, intelligent, emotioneel et cetera zijn, maar uiteindelijk hebben we geen toegang tot hun innerlijk. We zien alleen hun gedrag. En dat volstaat. We zien namelijk dat ze moeite doen en dat er klaarblijkelijk iets is dat er voor hen toe doet. Hun gedrag laat zo zien waar hun belangen liggen. Daarmee lijkt gedrag het beste beginpunt voor

Zoölogisch manifest; rechten voor alles wat leeft, ISVW uitgevers, 2025, €24,95

Eindexamenboek havo filosofie 2025-2029

‘Dyane Til en Marloes Boere laten overtuigend zien dat de planetaire crisis niet enkel vraagt om wetenschappelijke vooruitgang, maar ook om filosofische verstillings.’ – *Filosofie Magazine*

Eindexamenboek vwo 2024-2028

‘Als ieder lesboek zo zou zijn, wil ik terug naar school.’
– *Trouw* ★★★★★

Boom

een zoö-inclusieve politiek die zo min mogelijk – we ontkomen er niet helemaal aan – antropocentrisch wil zijn. Om allerlei projecties op dat gedrag te voorkomen, is het wenselijk dat wetenschappers de voorkomende gedragssoorten in kaart brengen. Als ze de gedragssoorten ordenen, ontstaat er een taxonomie van gedragingen. We wijzen elke politicus dan taxa (vakjes van de taxonomie) toe, net zolang totdat alle taxa zijn vergeven. Deze vorm van representatie is niet zaligmakend. Misschien kunnen we iets beters bedenken. Tot we iets beters hebben, kunnen we het invoeren in alle mogelijke politieke organen. Alle wezens vallen dan in ieder geval automatisch onder meerder politici, omdat ze meerdere vormen van gedrag vertonen. Daarmee voorkomen we iets van willekeur. Ik stel verder voor dat politici regelmatig verantwoording afleggen voor de manier waarop zij zich inzetten voor hun niet-menselijke achterban. Ook in de politieke gebruiken moeten we de niet-menselijke wezens een plek geven, bijvoorbeeld via een jaarlijkse ontthoonrede. Als we dieren, planten en al die andere wezens die gedrag vertonen toelaten in de democratie, zullen zij vallen onder artikel 1 van de Grondwet. Dit artikel stelt dat je in gelijke gevallen gelijk wordt behandeld. Op dit moment geldt het artikel nog alleen voor mensen, wat op zich indruist tegen de geest van de wet. Hetzelfde artikel zegt namelijk dat we niet mogen discrimineren, en beperking tot mensen is toch echt een vorm van discriminatie, namelijk discriminatie op soort, oftewel soortisme. Zoals het voor veel zaken niet uitmaakt welk geslacht, huidskleur of geaardheid je hebt, zo maakt het ook op veel punten niet uit tot welke soort je behoort. Een koe die een been breekt heeft evenveel belang om in het gips te belanden als een mens. Maar die koe wordt van het veld gesleept en afgemaakt. Dat druist in tegen de geest van de democratie.

Stoppen met zorgen

Zijn rechten voor wezens noodzakelijk? We kunnen toch ook gewoon ‘beter voor de dieren en ‘beter voor de natuur’ zorgen? Het is een faire vraag. Het antwoord is een resoluut: nee. Al eeuwen beloven we beter voor de natuur en alle wezens te zorgen, en steeds weer schiet de zorg tekort. Dat zal zo blijven. Het komt omdat de zorgplicht de bestaande machtsverhoudingen in stand houdt. De sterke partij zorgt voor de zwakke. In plaats van de zwakke partij wat meer macht te geven, wordt deze afgescheept met een karige aalmoes. Hoe karig die aalmoes precies weten alle vrou-

“Het lijkt mij zaak om onze democratie zoö-inclusief te maken”

wen die eeuwenlang te horen kregen dat manlief toch goed ze zorgden. De slaafgemaakten kunnen er ook over meepraten. Wat zullen zij gedacht hebben toen Willem Bosman in 1704 voorstelde voortaan slaafgemaakten ‘de nodige zorg’ te verlenen, bijvoorbeeld door ze onderweg eten te geven en ze

zoveel mogelijk te ontzien tijdens het brandmerken. De voorbeelden laten zien dat zorg vaak een morele stoplap is. Het legitimeert een verwerpelijk hiërarchisch systeem, zonder haar af te schaffen. Daarom moeten we, hoe gek het ook klinkt, stoppen met het zorgen voor de natuur en levende wezens. Natuurlijk is er niets mis met een beetje zorgzaamheid – laten we lief zijn voor elkaar – maar als beheers- en bestuursmodel is zorg eerder een vloek dan een zegen. Dan functioneert de belofte van zorg – het blijft vaak bij een vage toezegging – als een manier om werkelijke emancipatie tegen te houden. Zo heeft het zorgdenken de afschaffing van de slavernij vertraagd, de vrouwenemancipatie vertraagd, de kinderemancipatie vertraagd, de homo-emancipatie vertraagd en ga zo maar door. Steeds weer leek het verlenen van ‘de nodige zorg’ de oplossing, en steeds weer hield het de machtsverhoudingen in stand.

Koning-mens afzetten

Ook de zorg die de machtige staat van Ophuls wil bieden, zal slechts de onderdrukking legitimeren. Ook hier zal de zorg een loze belofte blijven, omdat alle macht nu eenmaal corrupteert. De heersers zullen hun macht toch vooral voor zichzelf inzetten, waarbij ze hun gedrag zullen legitimeren met de opmerking dat ze toch zo goed voor de rest zorgen. We weten dat het zo zal gaan, want we hebben er ervaring mee. Hoe lang geloofden we niet in ‘de goede koning’. Als je aan zo iemand je macht afstaat, dan weet je al hoe dat gaat aflopen. De koning verrijkt zich en zal weinig aandacht besteden aan zijn onderdanen, juist omdat ze hun machteloos zijn. De machteloos gehouden dieren en andere wezens in Ophuls’ autoritaire staat wacht eenzelfde lot. Wie alles wat leeft wil beschermen, moet dus de andere kant op. Richting meer democratie. De kunst is om alle wezens de juridische en politieke macht te geven die hen tot nu toe slechts door de hand van de menselijke tirannie is onthouden. Laten we koning-mens afzetten, of op zijn minst binden aan een zoö-inclusieve Grondwet. Dan kunnen de wezens via de rechter tot de orde roepen, en kunnen ze, met wat menselijke hulp, hun stem in de zoö-inclusieve politiek laten horen.

“Hun gedrag laat zien waar hun belangen liggen”

Briefwisseling tussen Floris van den Berg & Sebastien Valkenberg

door Floris van den Berg en Sebastien Valkenberg

Bunnik, 430.23 ppm

Everything was beautiful and nothing hurt.
Kurt Vonnegut

> **Beste Sebastien,**

Ik hoop zo dat jij gelijk hebt! Dat de wereld steeds beter wordt en dat het menselijke vernuft de grote problemen zullen oplossen. Het lukt me niet om daarin te geloven.

Ik zit in mijn fauteuil bij het raam bij de groene tuin met een geurende koffie van versgemalen bonen. Ik lees over de gruwelen van oorlog, over het leed dat mensen elkaar aandoen. Lezen in *Slaughterhouse 5* van Kurt Vonnegut is een vreemde psychologische gewaarwording. Ik voel mij gelukkig wanneer ik in stilte en vreedzaamheid comfortabel gezeten lees over waartoe mensen in staat zijn. Ik ben een misantroop in het diepst van mijn gedachten. Ik voel mij een loterijwinnaar die het lot heeft getrokken om in 1973 in Nederland geboren te zijn in een liefderijk gezin waarin ik vreedzaam en onbezonnen kon opgroeien. Ik koester het Nederlandse paradijs van de liberale democratie en de verzorgingsstaat zoals dat na de tweede wereldoorlog is ontstaan. Wat ben ik blij om in de beste van alle werelden te leven! Wij zijn eersteklaspassagiers aan boord van de Titanic. Wij lezen over de ijsberg waarmee we op ramkoers liggen. Even zijn we ontdaan, maar gaan dan weer door met de echt belangrijke zaken: de koffie is op!

Als misantroop geloof ik niet dat mensen in staat zijn langdurig vredig en duurzaam met elkaar samen te leven. De sociaalliberale democratieën zijn het eindpunt van de geschiedenis als eilandutopieën in een oceaan van ellende – maar het blijken eendagsvliegen.

We staan aan de rand van de afgrond. De ecologische crisis, die meer is dan de klimaatcrisis, is niet meer in te dammen. Door de geopolitieke dreiging van een derde wereldoorlog, raken milieu en klimaat op de achtergrond. De 1,5 graden opwarming is al gehaald. Dat betekent dat de aarde een steeds onleefbaarder klimaat krijgt.

Ik ben in de loop der jaren teleurgesteld geraakt door het schrijnende gebrek aan actie om voorkoombaar leed te voorkomen, terwijl kristalhelder is wat er daarvoor gedaan kan en moet worden. Ik ben cynisch geworden. Toch ben ik nog steeds domweg gelukkig.

Er is meer kennis dan ooit tevoren. Er zijn meer hoogopgeleide mensen dan ooit en toch komt de mensheid als geheel op een traject van stupiditeit. Wetenschappelijke kennis is breed en vrij toegankelijk en wetenschapsjournalisten die de vertaalslag naar begrijpelijke taal maken zijn er bij de vleet. Hoe kan het dan dat de grootste politieke partij in Nederland een klimaatontkennende partij is? Het lukt ons niet onszelf te temperen om duurzaam te leven.

Ik koester onze vriendschap en de wandelingen waarin we enthousiast praten over filosofie, over boeken, over cultuur en over de zegeningen van de Verlichting, wetenschap en de liberale democratie. Wandelenderwijs verbazen wij ons over de dwaalwegen die wij om ons heen bespeuren. We hebben veel kennis gemeen, zoals

**Ik ben cynisch
geworden. Toch
ben ik nog steeds
domweg gelukkig**

over het Verlichtingsproject en de filosofie. Als bildungsburger wandelen we door Amsterdam. Toch lijkt het of er in de ontwikkeling van onze ideeën een splitsing is ontstaan waar we allebei een andere weg hebben gekozen ervan overtuigd dat dit de juiste weg is vanaf het Verlichtingsproject. Jij hebt het optimistische pad van ecomodernisme gekozen. Jij ziet de toekomst positief tegemoet als we maar ruimte maken voor wetenschap, technologie en innovatie komt alles goed. Is het vertrouwen in de maakbaarheid van de mensenwereld een geloof of is het een op wetenschappelijke kennis gebaseerde hoop? Voor jou is het glas half vol. Jij ziet uitdagingen en oplossingen. Voor mij is het glas op een bodempje na leeg. Ik zie geen oplossing, geen uitweg. Ik zie een antropogene apocalyps opdoemen. Ik heb heimwee naar de utopie Nederland zoals die is. Maar voor hoelang nog? De zandloper raakt leeg – zoals het logo dat Extinction Rebellion gebruikt. Ik gun iedereen op aarde, in verleden, heden en toekomst, een leven in Nederland in deze Brillante Eeuw van dit humanistische Verlichtingsbolwerk. Misschien geef ik jouw positie niet correct weer of heb ik jou niet begrepen. We hebben onlangs gesproken over deze epistolaire gedachtenwisseling. De meanderende gesprekken met boeken als stapstenen zijn inspirerend. Ik bewonder jouw eruditie en intellectuele galantheid waar ik nog wat van kan leren. Vriendschap betekent niet dat je het overal met elkaar eens hoeft te zijn. Ik ben benieuwd hoe het kan dat twee filosofen die menen zo rationeel mogelijk te zijn in hun denken toch op een intellectuele tweesprong andere paden hebben gekozen. Heeft een van ons ongelijk? Ligt de situatie gecompliceerder? Ik zie uit naar jouw brief. Een brief is een zorgvuldige monoloog die door een antwoordmonoloog tot een dialoog wordt. Ik zie uit naar jouw antwoord.

Vale,
Floris

.....

Haarlem, 21 april 2025

> **Beste Floris,**

Dank voor je brief. Wat je schrijft: over veel dingen zijn we het eens. En nu gaan we het hebben over de verschillen tussen ons. Het is des te uitdagender om die te onderzoeken, omdat het thema er urgent genoeg voor is. Onze toekomst. Veel van wat je schrijft, herken ik trouwens. Ik mag dan wel een optimist zijn, maar heb geen roze bril op. Ook ik zie het nieuws en lees de kranten. In de week dat ik dit schrijf, wil Trump Harvard korten met twee miljard dollar. Andere wetenschappelijke instanties zijn al gekort. Het luide gebons in de verte, dat ben ik. Ik sla met mijn hoofd op het bureaublad. De vraag is echter niet of er geen ellende meer bestaat. De vraag luidt daarentegen of er meer of minder ellende is dan vroeger. Ik denk het laatste, en daarop berust mijn optimisme (in plaats van op een zonnig gemoed). Als ik zeg dat vandaag beter is dan gisteren, bedoel ik dat niet letterlijk. Het gaat me om de lange lijn, de ontwikkeling van decennia en eeuwen. Dan valt op hoezeer we beter af zijn dan onze voorouders. We worden ouder, zijn rijker en gezonder, leven in ongekende vrijheid en veiligheid.

Zie daartoe Our World in Data (OWID), de onvolprezen database van Oxford University, een schatkamer vol hoogwaardige informatie waarop filosofiedocenten hun leerlingen zeker moeten wijzen. Het is een waardevol middel ter bestrijding van desinformatie. Mogelijke opdracht: neem een krantenbericht, bijvoorbeeld over slachtoffers van overstromingen, en plaats dit aantal in historisch perspectief. Misschien lukt het de leerlingen zelfs om de berichtgeving te factchecken. Aanvullende opdracht: pak er een tabel of grafiek bij en leer deze interpreteren. Ook is het een heerlijke website om in te grasduinen. Ik leerde van OWID onder meer dat olietankers nauwelijks nog olie lekken. Een doodnormaal fenomeen in de jaren 70 – zwarte smurrie op de kust, vogels die onder zitten; we kennen de beelden uit het achtuurjournaal –, is nu een zeldzaamheid geworden. Jou als misantroop raad ik ook aan af en toe naar de website te gaan. Je knapt ervan op. Intussen heb je natuurlijk gelijk over de opwarming van de aarde. De temperatuur stijgt verder, en dat gaan we voelen. Gebieden drogen uit, wat gevolgen heeft voor de watervoorziening en voor de landbouwvoogsten. Elders vinden juiste hevige overstromingen plaats. Flora en fauna hebben moeite zich aan te passen aan de snelle verandering. Ik zal niet proberen een uitputtende opsomming te geven. Dat wordt saai. Waarin zijn dan onze verschillen gelegen? Ik noem er twee, de eerste naar aanleiding van de metafoor die je gebruikt om onze penibele situatie te beschrijven. We zouden op de Titanic zitten. Het is een sprekend beeld, maar of het klopt... De suggestie is dat de mensheid op koers ligt voor uitsterfing. In de verte ligt immers die fatale ijsberg. De realiteit is genuanceerder. Zelfs als we niets doen, waarover zometeen meer, betwijfel ik of dat tot onze extinctie leidt. Er zullen vele slachtoffers vallen, en meer slachtoffers op plekken waar mensen niet beschikken over de middelen om zich te wapenen tegen de gevolgen van een opwarmende aarde. En ja, de gevolgen zullen ingrijpender zijn naarmate we de 1,5 graad verder overschrijden. Maar dat is nog steeds geen alles verzwellende apocalyps, zoals jij de toekomst schetst. Behalve misleidend is deze voorstelling van zaken ontmoedigend, want waarom zouden we nog in actie komen als er – in jouw woorden – ‘geen uitweg’ bestaat? Dat we over de 1,5 graad heengaan, moet ons er niet van weerhouden om de 2 graden te voorkomen omdat toch alles al verloren zou zijn. Zelfs als we die drempel overgaan, blijft strijdbaarheid noodzakelijk. Een wereld van 2 graden opwarming is immers beter dan 2,5. Graag haal ik hier klimaatwetenschapper Kate Marvel aan: ‘Klimaatverandering is geen klif waar we vanaf vallen, maar een helling waar we van af glijden.’ Laten we ons ervoor inspannen om de hoek van die helling zo beperkt mogelijk te houden. Dat gebeurt trouwens al, en ik ben het dan ook niet eens met je woorden dat we niet in staat zijn het tij te keren. Een voorbeeld: jij en ik stoten minder CO₂ uit dan onze ouders. Vorig jaar was de CO₂-emissie per Nederlander gelijk aan die in 1956. Wat de prestatie zo indrukwekkend maakt, is dat de welvaart sindsdien enorm toenam. Daar komt bij dat de rek er nog lang niet uit is. Wanneer neemt Nederland een voorbeeld aan Zweden en Frankrijk, waar de elektriciteit goedkoop is én de CO₂-uitstoot fors lager ligt dan het EU-gemiddelde. Natuurlijk ligt die lager, want daar staan kerncentrales – waar

**We worden ouder,
zijn rijker en
gezonder, leven in
ongekende vrijheid
en veiligheid**

wij er slechts één hebben – en dat zijn de werkpaarden van de energietransitie. Dat zouden ze althans kunnen zijn. De techniek is er. Alleen treuzelen beleidsmakers met de bouw van die dingen. Niet eerder dan 2040, lees ik in de krant. In plaats van mismoeedig word ik ongeduldig van het nieuws.

Jij zegt geen oplossingen te zien; welnu, kernenergie is er één. Bouwen dus. Je weet nu wat ik als eerste zou willen realiseren voor een betere toekomst. Ik ben benieuwd wat er bovenaan jouw wensenlijstje staat, want hoewel je fatalistisch klinkt, zal je het bijltje er niet nu al bij willen neergooien, toch? Welke maatregel is er wat jou betreft per direct nodig voor een betere toekomst?

Ik kijk uit naar je volgende brief.

Hartelijks,
Sebastien

.....

Gaia, 52° 4' NB, 5° 12' OL, 28 april 77

The world must now either accept long-term chaos for the sake of short term comforts or make short term sacrifices for the sake of long term comforts.

Jørgen Randers

> **Beste Sebastien,**

Soms lees ik een boek waarvan ik wilde dat ik het geschreven had. *Winterthur* (2022) van Alexander Nieuwenhuys is zo'n boek. Het is een literaire vertelling over de Club van Rome, die hun hoofdkwartier hebben in het Zwitserse Winterthur. Het in 1972 gepubliceerde rapport *De grenzen aan de groei* betoogt dat het niet mogelijk is om oneindige groei te hebben in een eindig systeem. Systeem Aarde heeft een beperkte ecologische draagkracht en een eindige hoeveelheid grondstoffen. De collectieve impact van de mens op de aarde is sinds de industrieële revolutie halverwege de negentiende eeuw exponentieel toegenomen. Dat er fysische grenzen aan de groei zitten was tot voor de publicatie van het rapport ondenkbaar, voor veel mensen is het dat nog steeds. Nieuwenhuys interviewt in zijn boek twee van de auteurs van het rapport: Dennis Meadows en Jørgen Randers. Ik heb hen op conferenties horen spreken. Een jaar of tien geleden luisterde ik naar Randers voordracht op een duurzaamheidsconferentie in Trondheim – in die tijd vloog ik nog. Zijn relaas heeft diepe indruk gemaakt. Ik vrees dat ik sindsdien cynisch ben. Randers heeft decennialang gewerkt aan het uitleggen van dat rapport: Dat er grenzen zijn aan de groei en wij de keus hebben om ofwel vrijwillig aanpassingen te maken ofwel om door te gaan met *business as usual* en dan de draagkracht van systeem aarde overschrijden zodat er ecologische ineenstorting volgt. Ondanks alle conferenties, boeken, beleid is de situatie sinds 1972 alleen maar erger geworden. De ecologische impact van de mensheid is groter geworden doordat zowel het aantal mensen als de gemiddelde ecologische voetafdruk zijn toegenomen. Randers was de eerste die ik hoorde zeggen: het komt niet meer goed. Dat je over deze tragedie een prachtig literair boek kan schrijven, is troostrijk. Dat de gemiddelde hoeveelheid CO₂ uitstoot per Nederlander afneemt is positief

nieuws. Twee aantekeningen daarbij: we zijn met veel meer mensen dan in 1956. Het gaat erom dat de cumulatieve uitstoot van Nederland afneemt. Ten tweede, de koolstofdioxidevoetafdruk is slechts één factor van de totale ecologische voetafdruk. Die afdruk neemt elke jaar toe. Dat is inzichtelijk te zien omdat de *overshoot day* elk jaar eerder in het jaar valt.

Hoe minder antropogene opwarming van de aarde, hoe beter. Beter betekent hier: minder dramatisch slecht. Het in toom houden van de klimaatverandering is niet iets van een paar jaar: als we willen dat de aarde leefbaar blijft voor de mens, dan zullen we de uitstoot van CO₂ niet moeten minderen, maar moeten stoppen en zelfs nog moeten afvangen en *dat voor de komende millenia*. Dat we zeker naar 2 graden opwarming gaan in de komende decennia ligt in de lijn der verwachting. 2 graden warming klinkt weinig, maar is desastreus.

Kernenergie kan deel van de oplossing zijn. Voor kerncentrales is wel langdurige stabiliteit vereist, zowel qua natuurlijke omstandigheden (overstromingen etc.) als geopolitieke stabiliteit (vrede).

Ieder land en ieder individu heeft de morele plicht om binnen het eerlijke aarde-aandeel te leven. Ergens in de jaren vijftig ging Nederland meer verbruiken dan het eerlijk aarde aandeel. Zolang er onvoldoende schone en duurzame energie is, zullen we ons energie- en grondstoffenverbruik dus terug moeten brengen. Een grote sprong die wij als samenleving kunnen nemen, is het afschaffen van de intensieve veeteelt. Als individu betekent dat overstappen op een plantaardig dieet. Wereldwijd neemt de bioindustrie toe, ook in Nederland. Doordat er meer mensen en meer landbouwhuisdieren zijn, is de hoeveelheid onnodig en voorkoombaar leed van menselijke én niet-menselijke dieren groter dan ooit. Als mensheid liggen we op ramkoers met antropogene klimaatineerstorting. Als optimist kun je zeggen: bij de ramp met de Titanic ging niet iedereen dood, er zijn passagiers die de ramp hebben overleefd. Bij ecologische ineenstorting zullen er vast ook overlevenden zijn. Het is echter de huidige generatie die bepaalt hoe leefbaar de planeet is voor hun eigen nageslacht.

Een tweede actie voor duurzaamheid is: minder kinderen. Het op de wereld zetten van een kind in het huidige Nederland heeft een grote ecologische impact. Een Nederlands kind heeft een veel grotere voetafdruk dan een gemiddeld kind in bijvoorbeeld India.

Familiar van Nils Frahm. Muziek kan de complexiteit van emoties weergeven. In plaats van woorden, geeft deze muziek mijn emoties over deze brief weer. Ik ben verdrietig en teleurgesteld: als mensheid weten we wat het probleem is en er zijn ook oplossingen voor handen, waarom lukt het dan niet om ons handelen aan te passen?

In mijn eigen leven ben ik gelukkig, maar als milieufilosoof ben ik radeloos. Ik lijd aan *eco-anxiety*. Toch streef ik naar een wereld met minder onnodig leed en meer geluk.

Tijdens onze filosofische wandelingen spreken we over onder andere over boeken. Welk boek houdt jou momenteel bezig?

Alle goeds,
Floris

Randers was de eerste die ik hoorde zeggen: het komt niet meer goed

Haarlem, 5 mei 2025

> Mijn vriend,

Waar ditmaal te beginnen? Misschien bij *overshoot day*, waarnaar je verwijst in je brief. Zo heet de dag waarop we verbruikt hebben wat de aarde in een jaar kan produceren. Nu is dat al na minder dan acht maanden het geval. Of moet ik schrijven: pás na acht maanden? Dat leg ik uit. Volgens het rapport van de Club van Rome, begin jaren '70 verschenen en door jou uitvoerig aangehaald, zouden veel grondstoffen er in de 21^e eeuw überhaupt niet meer zijn geweest. Ze voorspelde de uitputting van de aarde op zeer korte termijn. *Fast forward* naar het heden en zie: de apocalyps bleef uit.

Enkele gegevens om te illustreren wat ik ik bedoel: In 1981 zou de goudvoorraad op zijn, die van kwik in 1985, zink in 1990 en aardgas in 1994. Rond 2015 zou de mondiale voedselproductie beginnen te dalen. De opstellers van het rapport zaten er danig naast. Al deze grondstoffen zijn er nog, en in ruime mate. Nog hoopgevender: nooit produceerden we zoveel voedsel, terwijl lang de overtuiging heerste dat honger er nu eenmaal bij hoorde, alsof het een natuurwet was. Door deze missers – er zijn er meer – kan ik de Club van Rome moelijk als autoriteit aanvaarden. Daarmee verliezen haar waarschuwingen hun overtuigingskracht.

Ik druk me te mild uit. Het wordt griezelig als de Club van Rome het domein van data en grafieken verlaat en begint te filosoferen over de mens. Haar oordeel is een bikkelhard vonnis. 'De aarde heeft kanker en die kanker is de mens.' Ik knipper met mijn ogen, maat het staat er echt. Van kanker is het een kleine stap naar de operatie die de kankercellen uitroeit. Terwijl het over mensenlevens gaat. Bij jou, als humanist, zullen inmiddels ook de rillingen over de rug lopen.

Terug naar de voorspellingen waarmee de Club de mensheid ruim een halve eeuw terug geselde. Hoe kwam het dat ze niet uitkwamen? De computermodellen van de rekenmeesters hielden onvoldoende rekening met het vermogen om oplossingen te bedenken, ruim voordat de ondergang zich aandienende. De Club van Rome nam bestaande trends en trok die door naar de toekomst. Alsof we zouden gaan zitten wachten tot de grondstoffen op waren. Onzin natuurlijk.

Niet alleen zijn we in staat om nieuwe grondstoffen te vinden, ook leren we er zuinig mee omgaan. Of grondstoffen raken overbodig omdat we alternatieven bedenken. Het zijn observaties met vergaande consequenties: de planetaire grenzen zijn minder absoluut dan gedacht. Of beeldender: het Stenen Tijdperk niet ten einde omdat de stenen op waren.

Evenmin zal het fossiele tijdvak ten einde komen doordat de voorraden opraken. Andere energievormen – kernenergie voorop – maken het op zeker moment overbodig om fossiele brandstoffen te blijven winnen. Die kant gaat het trouwens al op en niet alleen per hoofd van de bevolking. Dat mag zo zijn, geef je toe in je brief, maar ook telt Nederland fors meer inwoners dan vroeger. Eens, en dat maakt de prestatie nog indrukwekkender. Ook Nederland in zijn totaliteit slaagt erin om minder CO₂ uit te stoten: een kwart minder dan in 1990.

Ik geef nog een voorbeeld van hoe we spelen met de grenzen aan de groei: kweekvlees. Meerdere Nederlandse bedrijven werken aan vlees uit het laboratorium. De eerste proeverijen zijn al achter de rug. Er gaat een enorme belofte uit van deze

innovatie, eentje die jou als veganist moet aanspreken. Als vlees uit het lab komt, hebben we die enorme veestapel niet meer nodig, evenals de door jou gelaakte bio-industrie. Totale afschaffing is waarschijnlijk te optimistisch. Maar fors kleiner is ook vooruitgang. Kweekvlees scheelt dierenleed, en ook het milieu en het klimaat hebben er baat bij.

Tot zover de voorbeelden van mitigatie. Zo heet het beleid om de CO₂-uitstoot terug te brengen, uiteindelijk naar nul. Daarnaast zullen we ons moeten aanpassen aan de veranderende omstandigheden (adaptatie), dus koester de landbouwtechnieken die gewassen droogteresistent maken; nee, stimuleer ze. En verhoog de dijken die het land beschermen tegen het stijgende water. Zo kan ik nog wel even doorgaan met opsommen van maatregelen, maar gaat me om het onderliggende punt: klimaatbeleid is de resultante van vele inspanningen, sommige bescheiden ander ferm. Er bestaat daarentegen geen rode knop, in de zin van: als we die zouden indrukken, dan zijn we gered.

De afwezigheid daarvan kan aanzetten tot defaitisme. Zo kom ik bij het boek dat me momenteel bezighoudt: *Optimisme zonder hoop* (2025) van Tommy Wieringa zie. Het houdt me niet bezig omdat ik bij het lezen denk: 'Verrek, zo zit het!' Of: 'Goed gezegd!' Het lezen van dit essay is een vorm van irritainment. 'Nee!' roep ik uit. Zelden was ik het zo oneens met een boek. De auteur van *Joe Speedboot* buigt zich over de klimaatcrisis en heeft de toekomst opgegeven – maar dat had je al begrepen uit zijn titel. Maar dan komt het: zijn hopeloosheid moet fungeren als louterende levensles. Wie niet hoopt, wordt ook niet teleurgesteld. Ik vind deze boodschap verbijsterend omdat hij zich richt tot zijn puberdochters.

Als ik jou beluister, ben jij ook een optimist zonder hoop. In het verlengde van deze observatie – en corrigeer me als die niet klopt – ligt de vraag waamee ik deze brief afsluit. Je schetst de toekomst in de zwartste tinten, en hebt weinig vertrouwen in het menselijke vernuft. Tegelijk ken ik niemand die zichzelf zo hartstochtelijk en consequent aanduidt als humanist. Hoe rijm je die twee met elkaar? Noopt je pessimistische mensbeeld niet tot een herijking van je filosofische positie?

Ik hoor graag van je.

Hartelijks,
Sebastien

Bunnik, 7 mei 77

One can see from space how the human race has changed the Earth. Nearly all of the available land has been cleared of forest and is now used for agriculture or urban development. The polar icecaps are shrinking and the desert areas are increasing. At night, the Earth is no longer dark, but large areas are lit up. All of this is evidence that human exploitation of the planet is reaching a critical limit. But human demands and expectations are ever-increasing. We cannot continue to pollute the atmosphere, poison the ocean and exhaust the land. There isn't any more available.

Stephen Hawking

De planetaire
grenzen zijn
minder absoluut
dan gedacht

> **Beste Sebastien,**

Ik zit weer met een geurige kop koffie in de comfortabele fauteuil bij het raam uitkijkend op een overdadig groene tuin. Genietend van rust en stilte in en om het huis. Billy, een van de poezen, ligt opgerold tegen mij aan. Ik lees en herlees jouw brief.

Een briefwisseling is een kalme conversatie waarin je nog eens kunt nalezen wat de ander schrijft en je kunt je antwoord wikken en wegen. Epistolaire discussie zou deel moeten uitmaken van het schoolcurriculum. Polemieken kunnen in beschaafde vorm, zo blijkt. Dank daarvoor.

Allebei beroepen we ons op data en rapporten geproduceerd door wetenschap en toch zien we een andere wereld. Dit lijkt op postmoderne verwarring waar we allebei een afkeer van hebben. Kijken we met een andere bril naar de wereld? Zoals ik schreef: ik hoop dat ik het ben die het fout heeft. Als dat zo is heb ik decennialang mijn studenten fout onderwezen. Het instituut waar ik werk zit vanuit jouw perspectief op een onterecht alarmistische dwaalweg.

Voor een humanist is het een ijzingwekkende gedachte om een oeuvre te hebben dat fundamenteel fout is. Mocht ik overtuigd raken van jouw gelijk, dan zal ik ander werk moeten zoeken (ik denk aan suppoost) en kunnen mijn boeken bij het oudpapier, net als een groot deel van mijn bibliotheek die uitpuilt van ecoalarmisme. Ik sta niet alleen in mijn acopalyptisch denken. Er is consensus in de wetenschap over antropogene klimaatverandering en het IPCC wordt steeds alarmistischer. Secretaris Generaal van de VN António Guterres merkt over het laatste IPCC rapport op: *'This report is a clarion call to massively fast-track climate efforts by every country and every sector and on every timeframe. Our world needs climate action on all fronts: everything, everywhere, all at once.'* De geopolitieke onwrichtingen leiden ertoe dat milieu- en klimaatpolitiek naar de achtergrond verschuift, juist in een tijd dat uitstel niet langer mogelijk is.

Over kweekvlees als alternatief voor dierlijke producten ben ik het weifelend met je eens. Waarom zou er behoefte aan kweekvlees zijn als er al smakelijke plantaardige alternatieven bestaan? Bij verschillende proeverijen van vlees kwamen producten van de Vegetarische Slager als winnaar uit de bus. Inmiddels zijn vegaproducten – dankzij de vleeslobby - uitgesloten van competitie. Technologische oplossingen als kweekvlees maken dat mensen niet het idee hebben dat er een fundamenteel probleem is in de houding die wij hebben jegens de natuur, jegens planeet Aarde. We hebben een despotische destructieve houding die spoedig om zal slaan in een zelfdestructie. Met kweekvlees en kernergie en al die andere technologische innovaties gaan we het niet redden.

Ik ben, net als jij, geschrokken van de uitspraak 'De aarde heeft kanker en die kanker is de mens'. Ik heb meerdere studies over het rapport van Rome gelezen. Ik heb het in mijn bibliotheek staan, maar ik heb het niet van kافت tot kافت gele-

**Met kweekvlees
en kernergie en
al die andere
technologische
innovaties gaan we
het niet redden**

zen. Deze uitspraak kan leiden ecofascisme: het idee dat de mens een pest voor de aarde is en dat het dus goed is als de mens uitsterft. Dat de mensheid uitsterft vind ik niet bezwaarlijk. De mens zal sowieso eens uitsterven. Het gaat erom hoe de mens uitsterft. Wat mij als ecohumanist aangrijpt is dat huidige generaties onnodig leed veroorzaken aan toekomstige generaties. Ouders zeggen dat ze van hun kinderen houden maar hebben een levensstijl en politieke keuzes die hun kinderen die leefbare wereld ontnemen. Het is immoreel dat toekomstige generaties de rekening krijgen van ons voorkoombaar ecologisch desastreus handelen waarvan wij weten dat dat zo is.

Ecohumanisme betekent dat de morele cirkel ook niet-menselijke dieren en toekomstige generaties omhelst. Ecohumanisme verzet zich tegen het kortetermijn denken van het discriminatoire antropocentrische humanisme. Ik sta in de utilistische traditie en ik zie leed en geluk als de ultieme morele waarden waarbij ik leed prioriteer. Ik streef naar een wereld met minder onnodig leed en meer geluk voor alle voelende wezens nu en in de toekomst.

Je hebt gelijk dat tal van voorspellingen uit het rapport, zoals die over uitputting van grondstoffen niet zijn uitgekomen. Waar het mij om gaat is de basale analyse: dat oneindige groei in een eindig systeem onmogelijk is, ondanks dat er door technologie steeds meer mogelijk is. De grenzen kunnen opgerekt worden, maar ze blijven bestaan. Inzetten op technologie is symptoombestrijding zolang we niks doen aan het temmen van de groei. De mens leeft als herkenbaar mens zo'n 200.000 jaar op planeet Aarde. Als we nog eens zolang op deze aarde willen leven dan is dat onmogelijk op het traject dat we zijn ingeslagen sinds de industriële revolutie.

Ik gun iedereen een leven in vrijheid, veiligheid, comfort en gezondheid. Een leven zoals jij en ik dat leiden. Ik besef dat deze combinatie van vrijheid, veiligheid, comfort en gezondheid uniek is in de geschiedenis. Wij plukken de vruchten van de verworvenheden van de Verlichting. Maar de democratie waarin wij leven is gebaseerd op een kolonialisme van toekomstige generaties, een uitbuiting van mensen in verwegistan, plundering van de natuur en een holocaust op niet-menselijke dieren.

Ecohumanisme streeft naar het einde van de geschiedenis, naar een wereld bestaande uit harmonieus samenwerkende duurzame democratieën waarin mensen met elkaar omgaan zoals jij en ik. Wij zijn figuren in een sprookje. Het had zo mooi kunnen zijn.

Op deze briefwisseling zit, zoals op alles in het heelal, een eindigheid. We hebben enkele verschilpunten aangestipt. Ik hoop dat we een correspondentie kunnen hebben over dat wat ons bindt: Bildung.

Sebastien, dank voor jouw bereidheid en galantheid. Laten we, ondanks onze verschillen, samen werken aan een betere wereld.

Adieu,
Floris

.....

Haarlem, 18 mei 2025

> Beste Floris,

Hierbij mijn derde en laatste brief, althans wat dit onderwerp betreft. Wie weet welke correspondentie er nog volgt. Of moet ik zeggen, de Griekse etymologie van het woord 'polemië' indachtig: welke beschaafde oorlogen er nog volgen. Oorlogen hoeven we in elk geval niet te hebben om de feiten. 'Allebei beroepen we ons op data en rapporten geproduceerd door wetenschap en toch zien we een andere wereld,' schrijf je. 'Dit lijkt op postmoderne verwarring waar we allebei een afkeer van hebben.' Goed dat je onze weerzin tegen de postmoderne waarheidsloochening benoemt.

Zowel jij als ik hechten aan feiten – jawel, die dingen bestaan en nee, we zetten ze niet tussen relativiserende aanhalingstekens. Sterker, een goed deel van onze oeuvres gaat op aan kritiek op dit relativisme. *Anything goes*, zoals Paul Feyerabend dat schreef? Deze frivole claim leidt tot schadelijk vrijbrieftdenken. Ik twijfel dan ook of ons verschil van inzicht zich echt op dit niveau afspeelt.

Allebei leunen we op rapporten en wetenschappelijk onderzoek. We erkennen dat de opwarming van de aarde problemen met zich meebrengt, en dan is er ook nog eens het milieu en dierenleed. Na onze voorgaande brieven ga ik die problemen niet nog eens opsommen. Daarbij staan ze vrijwel dagelijks in de krant. Jij acht de problemen groter en dreigender dan ik, maar of dat een principieel verschil is? Niet echt. Allebei vinden we dat ze onze aandacht verdienen. Geen van beiden halen we onze schouders erover op.

De opvattingen lopen uiteen waar het de oplossingen betreft: wat dóen we aan de problemen? Ik ga – herlees daartoe mijn eerdere brieven – voor de technofix. Zo heet het als je verwacht dat oplossingen uit de (hoog)technologische hoek komen, overigens in besef dat er geen eieren van Columbus bestaan. Hoewel het een open deur is, trap ik hem toch maar in: techniek kan veel, maar niet alles. Jij daarentegen zet in op de sociofix. Onze houding 'jegens de natuur, jegens planeet Aarde' noem je problematisch. Er is met andere woorden een gedragsverandering nodig.

Ik ben sceptisch over deze route. Zie hoe lang het duurt voordat vegetarisme de norm is, laat staan het door jou voorgeleefde veganisme. Als het een rol speelt dat producenten van vleesvervanger geen 'vlees' op de verpakking mogen zetten – wat feitelijk juist is trouwens –, dan is dat hooguit een kleine rol. Ik vrees dat je het belang van dit label overschat. Het echte obstakel is dat vleesvervangers nog niet kunnen tippen aan echt vlees. In plaats van zijn geweten laat de consument zijn papillen spreken.

Of moet de bio-industrie op hardhandige manier worden beëindigd? Ik denk dat ik jouw antwoord op deze vraag al weet: verbieden, en wel direct. Alleen: hoe realistisch is het om te blijven mikken op dat verbod? Ik zie politici daartoe niet snel besluiten. Toch maar kweekvlees dan? Als dit ertoe leidt dat de veestapel drastisch krimpt, dan zou ik zeggen: kom maar door met deze vorm van symptoombestrijding. En het woordje 'slechts', dat er vaak in één adem mee wordt genoemd, mag achterwege blijven.

**Ook jij bent
gehecht aan de hoog-
technologische
samenleving,
gebaseerd op groei**

Ik zie nog een probleem met de door jou bepleite gedragsverandering, dus naast het feit dat het voorstel daartoe weinig pragmatisch is. Ook worden er vele kinderen met het badwater weggespoeld. Dat leg ik uit aan de hand van één zo'n kind: vliegen.

Weinig vormen van gedrag wekken zoveel verontwaardiging op; enkele jaren terug werd 'vliegschaamte' uitgeroepen tot woord van het jaar. En toch. De snelle afkeuring gaat ten koste van de nuance, want is ons gedrag hier het probleem, waardoor we accuut met vliegen zouden moeten stoppen? Of zijn het de gevolgen ervan?

Het laatste zou ik zeggen, en eigenlijk hoop ik dat jij het me nazegt. Als humanist wil jij in de geest van Peter Singer – de morele cirkel vergroten. Een prachtig ideaal, en die cirkel is de afgelopen eeuw al flink groter geworden. Jij wilt hem uitbreiden door ook niet-menselijke dieren erin op te nemen.

Zeker, maar de empathie tussen mensen onderling blijft ook iets nastrevenswaardigs. Dan helpt het geweldig om andere mensen te ontmoeten. Dát is de waarde van het – verre – reizen. Mensen zien dingen die ze anders niet zouden zien, maken contact met andere en culturen. Het vreemde wordt iets minder vreemd.

Hoop je daarom met me mee dat de pogingen slagen om de uitstoot van die rottige CO₂ terug te brengen? Op dit moment werkt KLM aan een emissievrij vliegtuig op waterstof. Lukt het de blauwe zwaan, dan kunnen toeristen zich snel van A naar B blijven verplaatsen, ook als de afstand tussen tussen A en B groot is.

Vliegen is niet slechts een decadent luxeproduct, en deze reminder geldt voor meer dingen waarvan de 'ontgroeiers' willen dat we ermee stoppen. Naar mijn smaak denken ze daar te lichtzinnig over. Jazeker, onze samenleving brengt plastic prullen voort in de schappen van de Action waarvan het gemakkelijk is om ze te verketteren. Een simpele sneer naar deze dingen met een grote symboolwaarde doet echter geen recht aan de complexiteit van het vraagstuk. Diezelfde samenleving brengt namelijk ook het vele dingen voort die zich niet zomaar laten afserveren, verworvenheden waar ontgroeiers – een enkele fanatiekeling daargelaten – ook niet vanaf willen.

Ik beperk me tot enkele nabije voorbeelden. Nummer één: de pc of laptop waarop je je brieven aan mij tikte. Of nummer twee: het internet en de mogelijkheid om emails te versturen, waarvan je gebruik maakte om je brieven vervolgens aan mij toe te sturen. Nee, nóg nabijer... nummer drie: de kop koffie die je zette voordat je mijn reactie op jouw brieven begon te lezen. Die kop kost een paar minuten om te zetten. Vanwege de geringe inspanning zou je gaan denken dat die bak koffie doodgewoon is. Mis! Dat het zo eenvoudig gaat en nauwelijks iets kost, kan alleen omdat vele innovaties samenkomen. Nanotechnologie die zorgt voor hogere koffieopbrengsten, satelietbeelden waardoor de hoeveelheid herbiciden minder kan... Dat ze zich aan ons zicht onttrekken, wil niet zeggen dat ze er niet zijn.

Wat ik eigenlijk wil zeggen, ook jij bent gehecht aan de hoogtechnologische samenleving, gebaseerd op groei. De afgelopen eeuwen ging deze ten koste van de planeet. Laten we ons vernuft er nu voor inzetten om haar te redden. De Amerikaanse schrijver Stewart Brand schrijft het mooier op: 'We zijn als goden en zullen er goed in moeten worden.'

Hartelijke groet,
Sebastien

**Vliegen is niet
slechts een decadent
luxeproduct**

De natuur als spiritueel verwant

Een inheems perspectief op milieufilosofie
door Robin Wall Kimmerer

In de derde kwestie van de nieuwe syllabus **Mens, dier en natuur** wordt het toekennen van de morele status aan niet-menselijke entiteiten besproken en wat de gevolgen daarvan zijn voor ons handelen. Binnen dit debat biedt het werk van **Robin Wall Kimmerer (1953)** een bijzonder waardevolle en verrijkende invalshoek.

door Djamila Nobach

KIMMERER is hoogleraar aan de State University of New York College of Environmental Science and Forestry en combineert haar culturele achtergrond, als onderdeel van de inheems-Amerikaanse Potawatomi-stam, met haar wetenschappelijke kennis van planten en ecologie. Volgens Kimmerer is het westerse perspectief op de relatie tussen mens en natuur problematisch. In dat denken wordt de mens vaak boven de natuur en de dieren geplaatst, waardoor de natuur gereduceerd wordt tot een object, als iets dat gebruikt en geëxploiteerd kan worden als hulpbron. Dit antropocentrische wereldbeeld, waarin de natuur vooral instrumentele waarde heeft, noemt Kimmerer onhoudbaar. Haar visie, geworteld in inheemse¹ wereldbeelden en spirituele verbondenheid met de natuur, doorbreekt dit onderscheid tussen mens en natuur en biedt een alternatief dat niet alleen ecologisch, maar ook ethisch en cultureel betekenisvol is.

Braiding Sweetgrass

Graag introduceer ik haar denken en werk aan de hand van het boek *Braiding Sweetgrass: Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge and the Teachings of Plants* (2013). In dit boek verweeft Kimmerer wetenschappelijke plantkunde met traditionele inheemse kennis. Ze onderzoekt niet alleen de biologische eigenschappen van planten, maar ook de verhalen, rituelen en ceremonies waarmee inheemse culturen al duizenden jaren hun kennis van de natuur doorgeven van generatie op generatie. Het op een verhalende manier overbrengen van deze kennis, waarbij haar inheemse achtergrond een centrale rol speelt, is hierbij relevant, zoals later in dit artikel zal blijken. Kimmerers benadering sluit inhoudelijk aan bij ecocentrische en biocentrische waardesystemen, doordat zij de mens niet als superieur beschouwt, maar als deel van een groter levend netwerk. Tegelijkertijd gaat haar werk verder dan deze benaderingen, omdat

zij een relationele, spirituele en praktijkgerichte visie introduceert, waarin wederkerigheid, dankbaarheid en zorg centraal staan.

Verbreding van het debat

Voor filosofiedocenten is het perspectief van Kimmerer van belang omdat het de mogelijkheid biedt om het milieufilosofisch debat te verbreden naar niet-westerse, spirituele en ervaringsgerichte vormen van kennis. Het nodigt leerlingen uit om kritisch na te denken over hun eigen relatie tot de natuur en over de culturele aannames die aan ons wereldbeeld ten grondslag liggen. In een tijd waarin mondiale ecologische problemen vragen om nieuwe manieren van denken en voelen, vormt Kimmerers benadering een uitnodiging tot het heroverwegen van onze plaats in het grotere geheel.

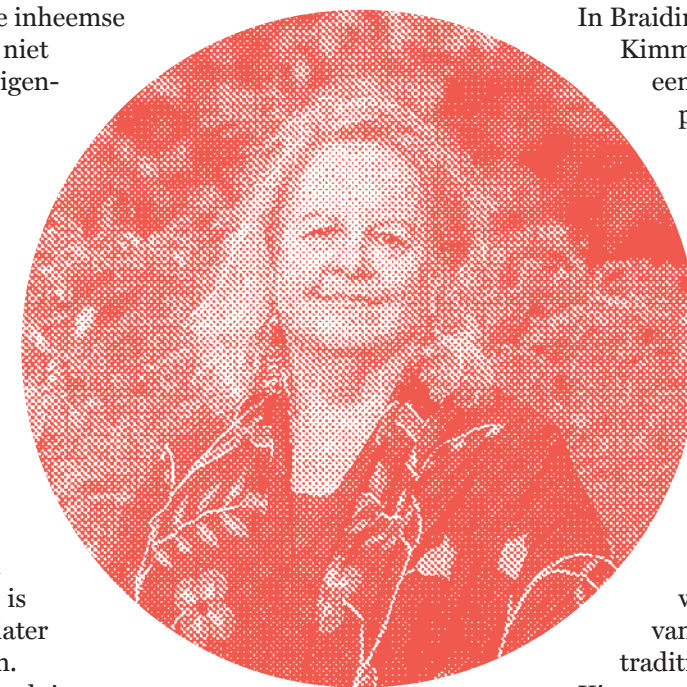
Het behandelen van haar werk in de klas draagt bovendien bij aan de inclusie van stemmen die binnen de filosofie lang zijn genegeerd of onderbelicht gebleven. Daarmee bevordert dit perspectief de dekolonisatie van het curriculum. Kimmerers positie benadrukt dat ethiek niet alleen gaat over abstracte principes, maar ook over verhalen, relaties en zorg voor de wereld waarin wij leven. Juist daarom heeft haar stem een plek nodig binnen het milieufilosofische onderwijs.

Verder dan Leopold

In *Braiding Sweetgrass* benadert Kimmerer de natuur op zowel een biologisch-wetenschappelijke manier als op een traditioneel-culturele manier. Deze combinatie van wetenschappelijke en inheemse kennis sluit inhoudelijk aan bij zowel het biocentrisme van Paul Taylor (positie 9) als het ecocentrisme van Aldo Leopold (positie 10) in kwestie 3 van de syllabus. Echter, daar waar Taylor en Leopold vanuit rationeel-filosofische tradities redeneren, vertrekt Kimmerer vanuit inheemse kennis, geworteld in rituelen en verhalen

die gericht zijn op principes van wederkerigheid die spiritueel van aard is.

In de gedeelde cultuur van de Anishinaabe, waartoe de Potawatomi en vele andere inheemse volkeren

behoren, wordt de relatie tussen mens, natuur en dier gezien als een netwerk van onderlinge verbondenheid. Mensen en niet-menselijke wezens, zoals dieren, planten, rivieren, bergen en zelfs stenen, maken deel uit van een levend geheel. Deze meer-dan-menselijke wereld wordt niet enkel gewaardeerd om haar nut, maar erkend als spiritueel, emotioneel en moreel betekenisvol. Dit is dan ook waar Kimmerer's positie verschilt van die van bijvoorbeeld Leopold. Hij benadrukt net zoals Kimmerer onder andere het belang van het principe dat alles onderling afhankelijk is, maar het inheemse perspectief rijkt verder dan dat. Niet-menselijke wezens worden gezien als leraren, verwanten en bondgenoten. Niet als objecten, maar eerder als 'subjecten' met wie we in relatie staan.

Animistische wereldbeschouwing

Hierop aansluitend staat de visie van een animistische wereldbeschouwing, een wereldbeschouwing die uitgaat van de bezieling van alles om ons heen, centraal in het denken van Kimmerer. De natuur is geen 'het', maar een 'wie'. Een sprekend voorbeeld hiervan zijn bomen: wanneer zij worden aangevallen door insecten, waarschuwen zij andere bomen door het uitstoten van feromonen via de wind of via het ondergrondse netwerk van schimmeldraden, ook wel het 'Wood Wide Web' genoemd. Volgens Kimmerer toont dit aan dat bomen geen op zichzelf staande entiteiten zijn, maar deel uitmaken van een gemeenschap waarin samenwerking en wederkerigheid centraal staan. Deze visie op de natuur als levend en bezield sluit aan bij een relationele ethiek, waarin zorg, wederzijds respect en dankbaarheid richting geven aan hoe we met de wereld omgaan. Door niet-menselijke wezens op een zowel biologisch-wetenschappelijke als op een traditioneel-culturele manier te benaderen, worden ze als een gelijke beschouwd in relatie tot de mens en dienen ze als zodanig behandeld te worden. En door te erkennen dat de natuur bezield is en dat alles in de natuur met elkaar verbonden is, wordt de relatie tussen mensen en niet-menselijke wezens spiritueel van aard. Hiermee wordt de relatie tussen mens, natuur en dier versterkt en heeft als gevolg dat het verlangen om de natuur te respecteren vergroot.

Onderlinge afhankelijkheid

Daarnaast laat Kimmerer ook zien dat waar wij afhankelijk zijn van de natuur, dit andersom ook het geval is. Zo worden maïs, bonen en pompoen al eeuwenlang samen verbouwd door inheemse

Kimmerers positie benadrukt dat ethiek niet alleen gaat over abstracte principes

volkeren in Noord-Amerika. Maïs dient als een klimhulp voor bonen en pompoen als een bodembe-dekker die helpt bij het vocht vasthouden en het onderdrukken van onkruid. Naast dat deze drie planten de mens van een volledig dieet voorzien, worden de biodiversiteit en gezondheid van de bodem op deze manier ook bevorderd. Kimmerer toont verder aan dat bepaalde planten een geneeskrachtige werking of waardevolle lessen teweeg kunnen brengen. Een sprekend voorbeeld hiervan zijn wilde aardbeien: deze kalmeren de maag, vertelt Kimmerer. Tegelijkertijd vertelt ze dat aardbeien als het ware 'naar ons komen' als persoonlijke cadeautjes die zeer smakelijk zijn, terwijl ze er niets voor terug vragen: dit initieert volgens Kimmerer een voortdurende relatie tussen de mens en het land. De les die aardbeien ons willen leren is een les van onvoorwaardelijke vrijgevigheid en dankbaarheid voor alles wat het land ons geeft. Deze en vele andere voorbeelden die Kimmerer noemt, laten zien dat de relatie tussen mens en natuur wederkerig is: de mens is afhankelijk van de natuur en andersom.

In de huidige antropocentrische trend wordt de natuur ondergeschikt aan ons gemaakt en daarmee kapot gemaakt. Dit probleem is geworteld in het kapitalisme en het christelijke erfgoed van rentmeesterschap waarbij de natuur wordt geobjectiveerd. Om de relatie tussen mens en natuur te herstellen en gezond te houden, stelt Kimmerer een inclusieve, holistische benadering voor waarbij de nadruk ligt op inheemse kennis en praktijken. Een van de instructies van de Potawatomi die mede tot stand zijn gekomen door scheppingsverhalen over de mens, gaat bijvoorbeeld over hoe je zou moeten oogsten, volgens het voorschrift voor een Eervolle Oogst: 'Neem alleen wat gegeven is, gebruik het op een goede manier,

wees dankbaar voor de gift en geef terug aan de natuur'. Hieruit is een fundamenteel principe af te lezen dat de relatie tussen mens en natuur om balans zou moeten draaien. Als je neemt, zul je ook terug moeten geven.

1 De term 'inheems' is letterlijk vertaald van de Engelse term 'indigenous'. Het is belangrijk om in het achterhoofd te houden dat de term 'inheems' vrij vaag is en verschillende betekenissen heeft in diverse contexten. Er wordt met de term 'inheems' in deze tekst verwezen naar de betekenis die Kimmerer zelf geeft aan de term: *'becoming indigenous to a place means living as if your children's future mattered, to take care of the land as if our lives, both material and spiritual, depended on it.'* (Kimmerer 2013, p.9)

Ethiek- onderwijs om denken open te breken

Over de rol van dierethiek
binnen het vak filosofie

De eerste achttien jaar van mijn leven woonde ik op een melkveehouderij. Mijn vader was melkveehouder. Zo eentje die elke dag om zes uur opstond om de koeien te melken. Zoals de meeste kinderen dacht ik dat wat mijn vader deed nobel en goed was.

door Marloes Boere

SOMS ging het thuis over dierenleed. Bijvoorbeeld over boeren die hun koeien niet meer buiten lieten grazen — dat vonden wij zielig en slecht. Maar dat mijn vader de kalfjes direct na de geboorte bij hun moeder weghaalde, dat was juist verantwoord. Want als er tussen moeder en kalf eerst een band zou ontstaan, dan zou de scheiding pas echt zielig zijn. Af en toe kwam ter sprake dat andere mensen het zielig vonden dat de pasgeboren kalfjes bij ons in houten kisten stonden. Maar die mensen begrepen het niet, vonden wij. “Een kalf in zo’n kist is net als een baby in een wiegje,” zei mijn moeder dan. En als een koe, na gemiddeld vijf jaar, door haar productieve jaren heen was en werd geslacht, was dat niet erg, maar juist goed: haar lichaam werd tenminste nog nuttig gebruikt. Het dier had haar functie vervuld. Zo dachten we.

De schijn van neutraliteit

Toen ik filosofie ging studeren werd dit denken bij mij radicaal opengebroken. Ik ging mezelf vragen stellen als: ‘Waarom mogen wij ons het leven van een ander dier toe-eigenen?’ en ‘Wat geeft ons het recht om een dier diens ouderschap te ontnemen?’ Het idee dat dieren ‘er voor ons’ zijn, verloor zijn vanzelfsprekendheid. De filosofie van Peter Singer, en zijn analyse van speciësisme — het idee dat het belang van een wezen minder zwaar telt enkel omdat het tot een bepaalde soort behoort — speelde daarin een belangrijke rol. Die kanteling heeft grote gevolgen gehad voor mijn leven. Ik voel me nu een dier tussen andere dieren, een onderdeel van het geheel. Mijn eetpatroon komt voort uit een ideologie waarvoor ik heb gekozen, in plaats van uit een overtuiging die me onbewust is aangeleerd.

Dat leerde me ook:

gedrag is nooit neutraal. De status quo heeft vaak de schijn van neutraliteit. Het midden tussen de extremen. Bij vlees eten

is dat veganisme aan de ene kant en, mogelijk, het carnivorendieet, waarbij uitsluitend of hoofdzakelijk vlees wordt gegeten, aan de andere kant. De neutrale ‘midden’-positie is dan 6 dagen per week vlees eten, zo ongeveer 100 gram per dag.

Maar ook status quo-gedrag wordt gedreven door een ideologie. We herkennen alleen de dominante ideologie niet als zodanig omdat de dominante ideologie grotendeels onzichtbaar is.

Grotendeels, want filosofische reflectie maakt ook dominante ideologieën zichtbaar. Zoals Karl Marx het kapitalistische systeem in onze samenleving blootlegde, zo legt Singer het speciësistische

Ook status quo-gedrag wordt gedreven door een ideologie

Kalfjes worden in de melkveehouderij kort na de geboorte bij hun moeder weggehaald

systeem bloot. En de kern van speciësisme is nu juist het hebben van een bias of vooroordeel ten gunste van de belangen van je eigen diersoort en ten nadele van die van andere diersoorten. Alles behalve neutraal dus.

De status quo verdient geen filosofisch voorrecht

Dat roept ook de vraag op welke posities we wél of juist niet moeten opnemen in het filosofie-onderwijs. De examensyllabus bevat een aantal posities waarin het menselijk exceptionalisme wordt verdedigd, zoals die van Aristoteles en

Descartes, maar geen moderne filosofische posities die vleesconsumptie rechtvaardigen. Dat is terecht en daarom hebben Dyane en ik zulke posities ook niet in het lesboek *Dier, Natuur en Mens* opgenomen. In het academische filosofische debat over dierethiek speelt de verdediging van vleesconsumptie vrijwel geen rol van betekenis. Dat komt niet doordat het debat eenzijdig zou zijn, maar doordat er nauwelijks houdbare morele argumenten bestaan vóór vleesconsumptie die standhouden onder filosofische analyse. Wie het dier een zekere mate van gevoeligheid of belangen toekent — wat vrijwel alle moderne filosofen en

wetenschappers doen — moet zich verantwoorden voor het systematisch schaden van die belangen ten bate van menselijk gemak of gewoonte. En die verantwoording blijkt in de praktijk uiterst zwak. Het ontbreken van dergelijke posities in de syllabus weerspiegelt dus niet een blinde vlek, maar een inhoudelijk inzicht: de status quo is moreel moeilijk te verdedigen. Juist daarom ligt de pedagogische waarde van het onderwerp niet in het presenteren van alle denkbare standpunten, maar in het blootleggen van de onderliggende aannames van het dominante denken — en het serieus nemen van de filosofische kritiek daarop.

Cognitieve dissonantie

Wat het ingewikkeld maakt wanneer dit thema lesstof wordt, is dat zowel docent als leerling zich ofwel actief aan dit systeem onttrekken, ofwel er dagelijks aan meewerken en het in stand houden door vlees te eten. Dat maakt dit onderwerp anders dan bijvoorbeeld een lessenreeks over epistemologie of politieke filosofie: het raakt direct aan ieders dagelijkse handelen, aan gewoontes, aan identiteit. Het denken blijft hier niet op afstand.

Die nabijheid roept vaak weerstand op, ook al is die niet altijd uitgesproken. Psychologisch gezien is dat goed te begrijpen. Mensen hebben de neiging om hun gedrag moreel te willen rechtvaardigen. Als je geconfronteerd wordt met ideeën die je dagelijkse keuzes op losse schroeven zetten, ontstaat er cognitieve dissonantie: het ongemakkelijke gevoel dat je handelen niet overeenkomt met je waarden. Dat ongemak zet meestal niet aan tot reflectie, maar tot verdediging. We zoeken argumenten die bevestigen wat we al doen en we nemen onze toevlucht tot standaard morele verdedigingsstrategieën: “zo erg is het toch niet,” “het is nu eenmaal nodig,” of “anderen doen het ook.” Ook in de klas klinken dit soort reacties — soms tussen de regels door, soms luid en duidelijk.

Het denken openbreken

Dat roept de vraag op hoe je in de les kunt omgaan met deze psychologische dynamiek. Want wie direct vraagt naar de bio-industrie of de eigen vleesconsumptie, roept vaak meteen verzet op. Het denken sluit zich. Maar er zijn ook manieren om dat verzet te verzachten. De psycholoog Melanie Joy laat zien hoe je via empathie een opening kunt maken: door mensen eerst te vragen naar een dier dat belangrijk voor hen is geweest, vaak een huisdier. Ikzelf maak vaak gebruik van (een versie van) een methode die is ontwikkeld door de filosoof Stijn Breurs, ‘Deep Canvassing for animal rights’.¹ Daarbij stel ik leerlingen (of welke gesprekspartner dan ook), eerst de vraag welk dierenleed ze nu zien dat volgens hen niet oké is. Vaak noemen ze dan zaken als verwaarlozing van huisdieren, stierengevechten, of het gebruik van bont. Ik vraag leerlingen wat maakt dat ze dit soort praktijken onacceptabel vinden. Pas daarna volgt de vraag: *Hoe verhoudt zich dat tot dieren in de vee-industrie?* In die volgorde is de kans groter dat iemand écht contact maakt met zijn morele intuïtie en tot reflectie komt, in plaats van direct in de verdediging te schieten. Als je die volgorde omdraait — dus begint met vragen als *Wat is*

In het academische debat speelt de verdediging van vleesconsumptie vrijwel geen rol van betekenis

dan een gesprek over persoonlijke keuzes in plaats van over morele principes. Het denken sluit zich eerder, omdat het direct op gedrag wordt aangesproken.

Voorbeeld van een lesopzet

Een andere lesopzet is gebaseerd op een les van filosofiedocent Eveline Boter en zet vaak succesvol aan tot reflectie. De les bestaat uit drie fasen:

1. Morele verontwaardiging activeren

De les begint met het kijken van een korte YouTube-video: *“Woman thought putting cat in bin ‘would be funny’*” van *On Demand News*. De beelden, afkomstig van een bewakingscamera, laten zien hoe een vrouw onderweg naar haar werk een kat aait, om zich vervolgens snel om te draaien en het dier in een kliko te stoppen. De kat zat daar zo’n vijftien uur opgesloten, tot haar verzorger haar vond en eruit haalde. De beelden werden gedeeld in een Facebookgroep genaamd *“Help find the woman who put my cat in a bin”*, die binnen korte tijd 13.000 leden telde. De vrouw werd opgespoord en bedolven onder haatreacties. Zelf zei ze dat ze niet precies wist waarom ze het had gedaan, maar dat het haar ‘grappig leek’. Ze begreep de ophef niet: “Het is slechts een kat.” Na het kijken vraag ik de klas of iemand het met de vrouw eens is. Is er iemand die vindt dat het ‘maar een kat’ is, en dat het dus niet zo’n probleem is om die in een kliko te stoppen als iemand dat grappig vindt? Meestal vinden leerlingen het al niet kunnen dat ik deze vraag stel. Een enkele leerling zegt dat de doodsb bedreigingen misschien wat overdreven waren.

2. Ethische analyse van de casus

Daarna gaan we aan de slag met het verwoorden van de morele intuïtie. Ik nodig de klas uit om de casus ethisch te analyseren aan de hand van de vraag: *Mag je een kat in een kliko stoppen?* Soms roept dat ook weerstand op — het antwoord is toch overduidelijk ‘nee’? Maar ik vraag ze om vol te houden: de relevantie wordt vanzelf duidelijk. In de meest eenvoudige vorm maken we een inventarisatie van alle betrokken belangen. Een complexere variant is dat we argu-

je favoriete vleesgerecht? of *Hoe vaak eet je vlees?*, en daarna pas het dierenleed bespreekt dat met die keuzes samenhangt — krijg je vaak hele andere reacties. Leerlingen schieten dan sneller in rechtvaardigingen: “Ik koop altijd biologisch,” “We hebben toch eiwitten nodig,” of “Je kunt niet alles perfect doen.” Er ontstaat

Leerlingen worden nieuwsgierig naar hun eigen morele kaders

menten verzamelen vanuit verschillende ethische stromingen, zoals beschreven op pagina 59 van het werkboek *Dier, natuur en mens*. Vervolgens laat ik ze een afweging maken: welk argument weegt het zwaarst? Altijd is dit een recht of belang van de kat, zoals het recht op vrijheid of het belang om niet te veel stress te ervaren. Als ik expliciet vraag: “Vindt iemand dat het respecteren van het eigendomsrecht zwaarder weegt dan het voorkomen van stress bij de kat?”, dan vindt eigenlijk niemand dat.

3. Morele verwarring oproepen door spiegelcasus

Dan leg ik ze een tweede casus voor: stel, we gaan met elkaar barbecueën. Ik heb een levend varkentje bij me en stel voor om het te doden en op te eten. Wie wil helpen? Wie zal mij proberen tegen te houden? Na ruimte te geven voor de eerste reacties en emoties maken we opnieuw de ethische matrix. De parallellen met de katten-casus — belang bij vrijheid, het vermijden van stress en pijn, de waarde van het dierlijk leven — zijn opvallend.

Tot slot laat ik leerlingen persoonlijk reflecteren: *Ben je verbaasd over het resultaat van de tweede matrix?* Zo maak ik expliciet dat de volgorde bewust is gekozen: eerst iets wat we allemaal vanzelfsprekend verwerpelijk vinden, dan iets wat sociaal gezien normaal is — maar waar dezelfde morele principes in het geding zijn. Deze omkering — van morele consensus naar morele verwarring — opent bijna altijd een werkelijk gesprek. Leerlingen worden nieuwsgierig naar hun eigen morele kaders. Ze voelen dat er iets schuurt. En precies daar begint het denken. De vraag over hoe ze deze casus of deze inzichten vertalen naar hun eigen vleesconsumptie hoeft ik vaak al niet eens meer te stellen; die discussie is dan al door de klas zelf aangezwengeld. Sommige docenten kiezen voor een expliciete confrontatie, zoals de veganist en filosoof Floris van den Berg die al snel begint met kwalificeren van zijn vleesetend publiek als ‘morele monsters’. Ikzelf kies meer voor de onderzoekende benadering, waarbij ik er tegelijkertijd niet voor terugdeins om leerlingen te confronteren met de inconsistenties in hun morele denken. Want als het ene dierenleed verwerpelijk is, waarom het andere dan niet? Je kunt besluiten dat je ook die methode te ‘sturend’ vindt en gaan voor een meer sec presentatie van de filosofische argumenten. Hoe je het ook aanpakt, elke stijl communiceert iets. Ook voorzichtigheid is niet neutraal. Het is begrijpelijk om terughoudend te zijn uit angst om te voor het verwijt van indoc-

trinatie, maar te veel terughoudendheid kan het onderwerp onschadelijk maken voordat het echt iets teweeg heeft gebracht. En dat is óók een pedagogische keuze, met haar eigen risico’s: namelijk dat het denken juist niet openbreekt.

Niet geruststellen, maar verstoren

De ambitie om les te geven zonder iets op te leggen is terecht. Maar dat ontslaat je niet van de verantwoordelijkheid om zichtbaar te maken wát er al opgelegd is. Feit is: speciësisme is de dominante ideologie waarin leerlingen (en docenten) opgroeien. En het is geen neutrale ideologie. Het is een gewelddadige ideologie, waarin het leven en lijden van niet-menselijke dieren systematisch ondergeschikt worden gemaakt aan menselijke belangen. Dat het de norm is, maakt dat mensen er vanzelf aan vast willen houden — je zoekt nu eenmaal liever bevestiging van wat je al doet, dan dat je je eigen gedrag kritisch onderzoekt. Maar moreel gezien zijn ideologieën niet gelijkwaardig. De norm is niet per definitie het juiste. Juist in het ethiekonderwijs is het van belang dat ook dominante ideeën onder vuur komen te liggen. Niet om leerlingen een andere ideologie op te dringen, maar om de ruimte te openen waarin ze zélf kunnen onderzoeken wat rechtvaardig is. In *Dier, Natuur en Mens* hebben we geprobeerd elke positie zo krachtig en helder mogelijk neer te zetten. Ons doel was om de morele kracht van elk denkspoor voelbaar te maken. Hoewel je hebt

kunnen lezen dat ik een visie heb over hoe je dit onderwerp didactisch kunt aanpakken, schrijft het boek geen specifieke aanpak voor. We willen de docent ondersteunen in het maken van eigen keuzes, passend bij de groep en de eigen stijl. Door de filosofische visies scherp neer te zetten, kan elke docent — op zijn of haar eigen manier — pogen het denken wat open te breken. En dat doe je niet door geruststelling, maar door verstoring. Door vragen te stellen die het wereldbeeld aan het wankelen brengen — zoals dat bij mij ooit begon met een simpele vraag die me niet meer losliet: waarom vinden we het vanzelfsprekend dat dieren er voor ons zijn? Dat soort vragen hebben mijn wereldbeeld verschoven, mijn gewoontes veranderd, mijn positie in het geheel herijkt. En dat proces — ongemakkelijk, maar bevrijdend — wens ik ook alle havo 5 leerlingen toe.

Te veel terughoudendheid kan het onderwerp onschadelijk maken voordat het echt iets teweeg heeft gebracht

1 stijnbruers.wordpress.com/2017/07/16/deep-canvas-sing-for-animal-rights/

Voor de rubriek 'Beste Baruch' vragen we filosofiedocenten op Facebook om te reageren op een ingestuurde kwestie. Reacties worden anoniem gepubliceerd.

Zeker geen vleeseter

Beste Baruch,

Ik kan mij nog goed herinneren dat zes jaar geleden de spreekwoordelijke pleuris uitbrak in de filosofiegemeenschap omdat drie boze boomers een conservatief-ideologisch boek hadden geschreven waarin ze de losgeslagen individualisten tot de orde riepen. Ze schuwden hierbij niet een kari-katuur te maken van hun liberale tegenstanders en de geschiedenis van de filosofie naar hun eigen standpunt toe te schrijven. Schande! Dit nooit weer. Het doet mij dan ook deugd dat het nieuwe eindexamenonderwerp havo filosofie geschreven is door mensen met het juiste normatieve perspectief. Zij die inzien dat vlees eten en de natuur naar onze eigen hand zetten onder elk denkbaar redelijk filosofisch perspectief onwenselijk en verwerpelijk is.

Ik heb mij op de ICLON-studiedag uitstekend vermaakt en mij meteen even ingeschreven voor de Vereniging voor Veganisme. Zo handig, dat kon gewoon ter plekke! Ik verheug mij enorm op het bekeren van al die provincialen die nog vlees eten en religieuze medemensen die denken dat de mens superieur is. Zoals jij al zei in je meesterwerk is de bijna onuitroeibare neiging tot antropomorfisme hardnekkig, maar elke ziel telt. In elk geval zal elke havist die de komende vier jaar zijn diploma met filosofie wil halen zijn bijgeloof moeten afzweren!! Ik heb nog wel een vraag: is lidmaatschap van de Partij voor de Dieren verplicht als je filosofie wil geven op de havo? Hartelijke groet, Zeker geen vleeseter

Filosofiedocent A:

De brieven-schrijver stelt zich aan, toch voelde ik een beetje hetzelfde ongemak op de ICLON-dag. Stel dat het bijbehorende lesboek niet geschreven was door een actief lid van de Partij voor de Dieren maar door Forum voor Democratie... Of dat het aanwezige kraampje niet van de vereniging voor de veganisten was maar van een conservatieve denktank tegen vrouwenrechten... Veganisme valt toevallig goed in onze gemeenschap, maar we zijn absoluut niet representatief voor de opvattingen van de samenleving en daarmee ook niet voor leerlingen in havo 5. Het boek valt wel mee qua eenzijdigheid, zeker in vergelijking met HGLEDVM. Maar het boek en de syllabus zijn op zijn minst normatief in de selectie van juist deze stromingen. Het zou denk ik goed zijn om onze lesstof uit te breiden met serieuze verdedigingen van (min of meer) de huidige plaats van dier en natuur in ons dominante culturele wereldbeeld. Strategisch lijkt het mij ook verstandig, al is het maar om bepaalde groepen leerlingen mee te krijgen. Het probleem is een beetje: zijn die er? Ik weet hier zelf te weinig van.

Filosofiedocent B:

Ik heb in mijn lessenserie dierethiek Zangwill en Dupré toegevoegd. Zangwill argumenteert voor de plicht om dieren te eten en Dupré fileert het argument van Singer.

Filosofiedocent C:

Hetzelfde toontje kwam ik een beetje tegen in de opzet voor het nieuwe kerncurriculum. Laten we er gezamenlijk voor waken dat ons vak in de kern blijft gaan om bestrijden van dogmatisme (van welke aard dan ook) en het vormen van een eigen kritische mening (welke dat ook is) via gesprek en reflectie.

Filosofiedocent D:

Ik ben het met je eens dat de brieven-schrijver zich een beetje aanstelt. Zelf was ik in eerste instantie erg blij met het thema (yup, ik ben ook zo'n linkse-vegetarische-bakfiets-persoon), maar op de eerder genoemde ICLON-dag raakte ik door gesprekken met verschillende mensen (waaronder - zo vermoed ik - onze brieven-schrijver) weer flink aan het twijfelen (waarvoor dank!) Ik ben eerst het boek van Dyane en Marloes maar eens gaan lezen en gelukkig viel het allemaal erg mee; voor in het boek staat netjes een *trigger warning* en een verantwoording voor de gekozen insteek, de thema's en progressieve-linkse-bakfiets-vragen worden uitdrukkelijk ingeleid en gesteld tegen een historische en religieuze achtergrond die wat mij betreft heel aardig de *default* intuïties van veel van onze leerlingen wat betreft mens-dier en mens-natuur verhoudingen weergeeft. Tijdens de ICLON-dag kreeg ik tot mijn schrik de indruk dat ik allerlei actuele grote denkers die tegen de progressieve stroom en wetenschappelijke dogma's (over klimaatverandering en dierenwelzijn) ingaan niet in het vizier had. Toen ik daar eens indook bleek dat allemaal erg mee te vallen en waren het vooral dode wit aandoende mannen zoals Aristoteles en Descartes (die in het boek uitgebreid besproken worden) en religieuze oriëntaties die het huidige dominante denken over mens, dier en natuur. Dat gezegd hebbende, ik sta natuurlijk open voor tips over conservatieve dwarse denkers die met nieuwe originele argumenten komen. Is dit een ideologisch boek? Vast wel, zoals veel van ons onderwijs en ook het filosofie-onderwijs ideologisch is. In ieder geval door het agenderen van bepaalde vragen als belangrijke vragen ten koste van andere vragen die we ook hadden kunnen agenderen. Dit lijkt me onvermijdelijk en ook onprobleematisch zolang dit maar bewust, afgewogen, en met open vizier (dus niet dogmatisch) gebeurt. Ik sta niet voor de klas om leerlingen te overtuigen, maar wel om ze te laten nadenken over zaken die op dit moment (?) te weinig aandacht krijgen gezien de brede wetenschappelijke consensus wat betreft de impact van menselijk gedrag op het klimaat en dierenwelzijn. Ook die wetenschappelijk consensus moet bevraagd worden, juist door filosofen, maar dus wel met argumenten. Mijn leerlingen hebben die vaak niet. Niet alleen doordat ze nog minder weten dan ik, maar vooral omdat ze nog niet goed in staat zijn om valide argumentaties te herkennen en op waarde te schatten. Laten wij de vragen stellen die zij niet stellen en de argumenten geven die zij niet geven en tegelijkertijd ook elkaar scherp houden in het besef dat neutraal onderwijs (in tegenstelling tot wat Geert lijkt te denken) niet mogelijk is en dat wij een grote verantwoordelijkheid dragen voor het genuanceerd leren denken van onze leerlingen en elkaar.

Ecologische ethiek in het filosofie-onderwijs

Hoe je met leerlingen verder kunt denken over de waarde van natuur

Niels Hexspoor kreeg van NWO een lerarenbeurs om onderzoek te doen aan de Erasmus Universiteit naar hoe je leerlingen kunt leren omgaan met waardenconflicten die ontstaan door de klimaatcrisis. Zijn onderzoek naar ecologische ethiek in het middelbaar filosofieonderwijs houdt verband met het nieuwe eindexamenonderwerp *Mens, Dier en Natuur*.

door Niels Hexspoor

ELK schooljaar vraag ik aan het begin aan mijn leerlingen wat ze van filosofie verwachten en waar ze het graag over zouden willen hebben tijdens de lessen. Een van de onderwerpen die leerlingen het meeste noemen is het klimaat. Of

leerlingen nu sympathieën hebben voor Extinction Rebellion of voor Forum voor Democratie, allemaal zijn ze benieuwd naar wat filosofen hen te zeggen hebben over hoe we om zouden moeten gaan met klimaatverandering. Deze betrokkenheid van leerlingen was voor mij de belangrijkste aanleiding om een lerarenbeurs aan te vragen, om onderzoek te doen naar hoe je leerlingen kunt leren omgaan met waardenbotsingen die ontstaan door de klimaatcrisis. En het is ook de belangrijkste reden voor mijn enthousiasme over het nieuwe eindexamenonderwerp voor de havo over dier- en klimaatethiek. Wat ik ontzettend gaaf vind aan het eindexamenboek van Dyane Til en Marloes Boere (2025) is de manier waarop ze de derde kwestie over de waarde van de natuur, die het meest aansluit bij mijn eigen onderzoek, hebben vormgegeven. Til en Boere geven geen historisch, maar een inhoudelijk overzicht van de belangrijkste denkers en stellen ons daarmee de vraag:

Wat is dat eigenlijk, 'de natuur'?

in hoeverre willen en moeten we onze morele cirkel uitbreiden? Wie hebben er morele waarde? Mensen? Levende wezens? Eco-systemen? Alle dingen? Deze filosofische insteek zet je als lezer aan het denken, temeer omdat Til en Boere in de kaders soms tegenargumenten geven bij de positie die besproken wordt. In dit artikel wil ik laten zien hoe je met de inzet van mijn eigen onderzoek naar klimaatethiek met leerlingen verder kunt denken over de vraag naar de waarde van de natuur.

Filosofische problemen

Aan het begin van de morele cirkel, waarbij alleen de mens intrinsiek waardevol is, zien we meteen de enorme uitdaging die de klimaatcrisis vormt voor de ethiek; klassieke ethische theorieën zoals utilisme, plichtethiek en deugdeethiek zijn fundamenteel humanistisch, want ze zijn gericht op menselijk (en volgens Singer ook dierlijk) genot, respect voor de redelijkheid van de mens en menselijke goede karaktereigenschappen. De klimaatcrisis stelt ons voor de vraag naar de morele status van niet-mensen, maar dit probleem is, mijns inziens, niet opgelost als we humanistische waarden uitbreiden met ecologische waarden. Bij de eerste mogelijke uitbreiding van de morele cirkel bespreken Til en Boere de post-Kantiaanse denker Paul Taylor, die aan levende wezens inherente waarde toeschrijft, omdat ze, net als mensen, doelmatig gedrag vertonen en je ze dus niet alleen als middel mag behandelen. Maar bij het toekennen van morele waarden aan levende wezens loop je tegen het probleem aan dat het vervolgens niet lukt om op basis daarvan verschillende waarden met elkaar af te wegen wanneer deze met elkaar botsen (Hourdequin, 2024). De tweede mogelijke uitbreiding van de morele cirkel komt van Aldo Leopold en Arne Naess, die inherente waarde toekennen aan een ecosysteem als geheel. Maar ook hier loop je mijns inziens tegen filosofische problemen aan, omdat het heel moeilijk is om te bewijzen dat ecosystemen doelmatig gedrag vertonen en dus belangen hebben. (Voor dit debat, zie bijvoorbeeld: Cahen, 2003; Rolston III, 2012).

Handelingsperspectieven

In mijn promotieonderzoek wil ik enerzijds de humanistische opvatting van ethiek, waarin de mens oorsprong is van waarde, en anderzijds het ecologische perspectief, waarin de natuur zelf waarde heeft, combineren en overstijgen door uit

Niels Hexspoor

te gaan van de *affordance theory* van J. J. Gibson (1950, 1979). In deze theorie staat niet de mens of de natuur centraal, maar juist de relatie tussen mens en omgeving: een trap stelt de mens bijvoorbeeld in staat om naar boven te lopen, maar wordt door de mens alleen als beklimbaar ervaren als de treden niet te hoog zijn in relatie tot de lengte van de benen. Tijdens mijn promotietraject ga ik onderzoek doen naar in hoeverre *affordances* in de natuur een normatief

aspect bevatten, met als doel het ontwikkelen van een ecologische ethiek.

Het doel van de ecologische ethiek is om duidelijk te maken welke handelingsperspectieven leerlingen hebben bij het beschermen van de natuur. Maar, wat is dat eigenlijk, 'de natuur'? Om antwoord te geven op deze vraag, laat ik me in mijn onderzoek inspireren door zowel de eco-filialdenkers, zoals *deep ecology* van Naess, alsook door techno-filialfilosofen, zoals het post-naturalisme van Steven Vogel, die pleit voor de derde mogelijke uitbreiding van de morele cirkel: alle dingen hebben een morele status.

Eco-fielen en techno-fielen

Enerzijds is het werk van eco-fielen zoals Leopold en Naess belangrijk, omdat ze de mens minder centraal stellen, door te laten zien dat de mens en ecosystemen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De landethiek van Naess stelt bijvoorbeeld dat we onszelf als onderdeel van het land moeten zien en moet streven naar een gezonde leefgemeenschap. Een mooi voorbeeld van deze ervaring kun je vinden in de documentaire *I Am The River And The River Is Me* (2024) van Petr Lom, waarin een Maori-stamleider Ned Tapa ons meeneemt over de Whanganui-rivier. Tapa legt uit dat hij zijn hele bestaan begrijpt vanuit zijn relatie met de rivier en dat Maori zichzelf voorstellen door te vertellen bij welke rivier ze horen.

Anderzijds leveren techno-fielen zoals Vogel ook terechte kritiek op de eco-fielen: bestaat de ongegrepte natuur van Leopold en Naess nog wel in een wereld waarin alles is aangetast door de opwarming van het klimaat die door de mens is veroorzaakt? Daarbij begrijpen eco-fielen de natuur als moeder aarde, als iets wat mooi en lief is, maar 'moeder aarde' komt ook in tsunami's op ons af. In de documentaire *Aquarela* (2018) van Victor Kossakovsky vind je mooie voorbeelden van de gruwelijkheid van de natuur: water dat een stad overspoelt, mensen die met auto en al onder het ijs

Moeder aarde komt ook in tsunami's op ons af

verdwijnen, de zee die tegen een zeilschip aan beukt. Tot slot kun je je ook afvragen of we technologie niet nodig hebben om de natuur te beschermen, zoals het gebruik van drones om illegale jacht op te sporen of sensoren om bosbranden te detecteren.

Construeerbare natuur

Tegenover de naïeve opvatting van de natuur van de eco-fielen stelt de hedendaagse filosoof Steven Vogel zijn post-naturalistische theorie. Volgens Vogel is er geen ongerepte natuur meer over, omdat de mens op alles op aarde invloed heeft gehad. Door massaal CO₂ uit te stoten heeft de mens zelfs invloed gehad op de temperatuur van plekken waar hij nog nooit geweest is. Het onderscheid tussen natuur en cultuur heeft dan ook geen enkele zin meer: een vliegveld is net zo goed een ecosysteem als een bos. We zouden ons volgens Vogel meer moeten richten op de door de mens ontworpen omgeving, omdat milieuproblemen zoals luchtvervuiling vaker in dit soort omgevingen ontstaan. Maar je kunt hier de vraag stellen of Vogel, door het onderscheid tussen natuur en cultuur op te heffen en door nadruk te leggen op de sociale construeerbaarheid van de natuur, ons nog wel van begrippen kan voorzien waarmee we technologische ingrepen in de natuur kritisch kunnen evalueren. Is de natuur eigenlijk wel maakbaar? Hedendaagse filosofen zoals Neyrat (2016), Hamilton (2017) en Blok (2022) bekritisieren het idee van de construeerbaarheid van de aarde, door het onderscheid tussen natuurlijke dingen (Spinoza's *natura naturata*) en de natuur als een scheppende kracht (*natura naturans*) te koppelen aan Heideggers begrippenpaar van wereld en aarde. De natuurlijke dingen maken onderdeel uit van de ecologische wereld van betekenisvolle *affordances* waarin we leven. De natuur als scheppende kracht begrijpen deze denkers als een volharden om te blijven bestaan (Spinoza's *conatus*). Als volhardende kracht vormt de aarde de dragende grond van de wereld: de aarde maakt het voor ons mogelijk om betekenisvolle ervaringen met dingen te hebben, maar ze is niet zelf een ding binnen onze wereld. De aarde heeft dus een eigen bestaan, los van ons als mensen, en we kunnen haar dan ook nooit volledig doorgronden of beheersen. Gedurende mijn promotietraject ga ik onderzoeken of dit (post-)Heideggeriaanse onderscheid tussen wereld en aarde duidelijk kan maken wat een ecologische ethiek zou moeten beschermen.

Lessenserie

Mijn ervaring tot nu toe met lesgeven over klimaatethiek is dat mijn leerlingen erg enthousiast worden van het feit dat we een periode bezig zijn

Een voorbeeld van zo'n praktische toepassing is dat leerlingen advies geven aan lokale politieke partijen

met datgene waar zij graag over willen nadenken. Tegelijkertijd merk ik ook aan het einde van de periode vaak een bepaalde treurigheid de kop op steekt. Leerlingen geven aan dat ze nu van alles weten over allerlei interessante ethische theorieën en opvattingen over de natuur, maar niet zo goed weten

wat ze daar dan nu mee aan moeten. Zoals een leerling van me het onomwonden stelde: "Niels, we hebben toch geen invloed!" Ik ben het met mijn leerling eens dat we in het filosofieonderwijs niet alleen bruikbare ethische theorieën moeten kunnen leveren, maar leerlingen ook moeten leren om actie te ondernemen op basis van hun eigen ethische opvattingen. Daarom ga ik, op basis van een ecologische ethiek en het onderscheid tussen wereld en aarde, een lessenserie ontwikkelen voor leerlingen in voortgezet onderwijs. Het doel van deze lessenserie is om leerlingen te leren om theorieën in de klimaatethiek af te wegen en toe te passen in de praktijk. Een voorbeeld van zo'n praktische toepassing is dat leerlingen advies geven aan lokale politieke partijen of actiegroepen in een kwestie rondom duurzaamheid. Vanaf het schooljaar 2028-2029 wil ik deze lessenserie uit gaan proberen met een groepje docenten, om te onderzoeken of de lessenserie leerlingen ook daadwerkelijk in staat stelt om actie te ondernemen. Wil je meedenken/meedoen met de pilot van de lessenserie, stuur dan een mail naar hexspoor@esphil.eur.nl of spreek me aan op een studiedag van de VFVO.

Verder lezen/kijken:

- Blok, V. (2022). *Van wereld naar aarde. Filosofische ecologie van een bedreigde planeet*. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Cahen, H. (2003). 'Against the moral considerability of ecosystems'. In: Light, A. & Rolston III, H. (eds.), *Environmental Ethics: An Anthology*. Malden: Blackwell, pp. 114-128.
- Gibson, J. (1950). *The Perception of the Visual World*. Boston: Houghton Mifflin.
- Gibson, J. (1979). *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: Houghton Mifflin.
- Hamilton, C. (2017). *Defiant Earth. The Fate of Humans in the Anthropocene*. Cambridge: Polity Press.
- Hourdequin, M. (2024). *Environmental Ethics. From Theory to Practice*. London: Bloomsbury Academic.
- Kossakovsky, V. (2018). *Aquarela*. Sony Pictures Home Entertainment.
- Lohm, P. (2022). *I Am The River And The River Is Me*. Zindoc.
- Neyrat, F. (2016). *La Part inconstructible de la Terre. Critique du géo-constructivisme*. Paris: Éditions du Seuil.
- Rolston III, H. (2012). *A New Environmental Ethics: The Next Millennium for Life on Earth*. New York: Routledge.

FRED ERNST / RIJKSMUSEUM BOERHAAVE

Onderwijsprogramma Rijksmuseum Boerhaave

Rijksmuseum Boerhaave in Leiden heeft een onderwijsprogramma ontwikkeld dat specifiek aansluit op het huidige twee-examenonderwerp, hoewel het ook prima zou passen bij een module wetenschapsfilosofie. Voor wie het museum niet kent: Boerhaave is het rijksmuseum voor de geschiedenis van de natuurwetenschap en de geneeskunde. In de collectie zijn zó tal van voorwerpen te vinden die interessante aanknopingspunten vormen voor de stof, waaronder de microscopen van Van Leeuwenhoek, die de start vormden van de microbiologie (ook die van de mens) en de vroege anatomische atlanten die het wetenschappelijk perspectief op de mens belichamen, via de eerste röntgenapparaten en anatomische modellen van de zwangerschap, tot de mechanische rekenmachines die de voorlopers zijn van de huidige computers. Als oud-medewerker van het museum en filosofiedocent in Leiden heb ik meegedacht met het opzetten van dit programma en het met mijn examenklassen als eerste uitgeprobeerd. De leerlingen krijgen een gemengd programma: een rond-

leiding door de collectie, praktische workshops zoals het 'programmeren' van een mechanisch zelflerend algoritme en een socratisch gesprek over het thema in verband met wat ze die dag gezien hebben. Het concreet bezig zijn met zo'n algoritme bijvoorbeeld, dat heel eenvoudig werkt met balletjes in doosjes, geeft echt een praktisch inzicht in hoe algoritmes in de basis werken en is voor veel leerlingen een verfrissende afwisseling op de theoretische examenstof. De verbinding met de collectie zorgt ervoor dat de leerlingen met eigen ogen kunnen zien hoe vooringenomen de wetenschappers van vroeger eigenlijk waren of hoezeer onze kijk op de mens eigenlijk veranderd is door de wetenschap. Het programma is wat minder abstract en cerebraal dan de meeste (van mijn) lessen in klas 6, en het leuke daaraan is dat je ineens heel andere leerlingen dan normaal reacties ziet geven en 'aan' ziet gaan. Kortom: een mooie kans om eens wat te verbreden, en natuurlijk gewoon leuk dat we met filosofie ook eens op excursie mogen!

VICTOR VAN LUYK

Uitnodiging Zomercursus 21 t/m 24 juli 2025

Thema:

Geeft Spinoza hoop?

‘Een vrije samenleving’ schrijft Spinoza in zijn Politieke Verhandeling ‘laat zich eerder leiden door hoop dan door vrees.’ Het Theologisch-Politiek Traktaat begint met de constatering dat mensen voortdurend heen en weer slingeren tussen hoop en vrees. In onze tijd lijkt hoop ver te zoeken. Biedt Spinoza’s filosofie ons hoop in angstige tijden?

Een deel van Spinoza’s remedie vinden we in de Ethica. De wijze die weet dat alles in de natuur noodzakelijk gebeurt, vindt gemoedsrust in zijn liefdevolle kennis van God of Natuur.

Daarnaast presenteert Spinoza als onderdeel van zijn therapie ook een politieke filosofie. Hoe bereik je zo’n politiek, wetende dat de meesten zich niet door de rede laten leiden?

De cursus staat ook open voor niet-leden!
zie: website: spinozahuis.nl

Sprekers zijn:

Han van Ruler: introductie

Henri Krop: Seculiere hoop op vooruitgang bij Kant en andere verlichtingsdenkers

Yoram Stein: De crisis van de moderniteit en het einde van het vooruitgangsgeloof

Hannah Laurens: Hoop voor de individuele persoon bij Spinoza

Jamie van der Klauw: Hoop voor de maatschappij bij Spinoza

Thomas van Binsbergen: Spinoza, realisme en de crisis in de wereld

Floris van den Berg: De Verlichting als oplossing van de klimaatproblematiek

Pooyan Tamini Arab: Spinoza en de internationale rechtsorde

Ronald van Raak: Hoop zonder optimisme.

Locatie: Conferentiehôtel Ernst Sillem Hoeve, Soestdijkerweg 10-B, Den Dolder

Kosten: voor leden van de VHS: één persoonskamer volpension € 795, twee persoonskamer volpension € 650 pp, zonder logies en ontbijt, maar wel inclusief lunches en diner € 450 .

Niet-leden betalen € 50,00 extra. Aanmelding door een mail te sturen naar ledensecretaris@spinozahuis.nl